

Kondorosy Szabolcs

CSERÉPPIPÁK AZ ESZTERGOMI VÁRBÓL

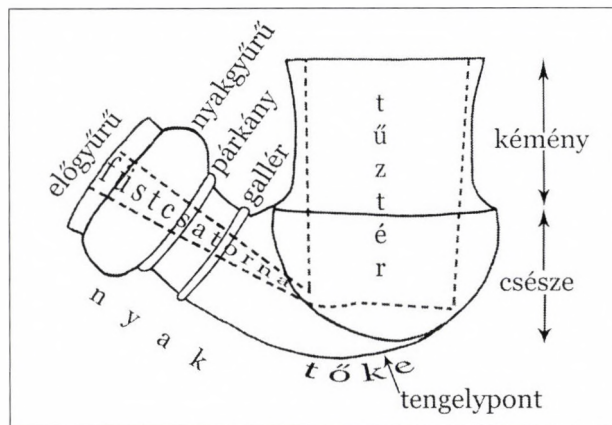
I.

A cseréppipák jelentősége a korai régészeti leletekben az utóbbi években, évtizedekben Európa-szerte egyre növekedett, elsőként kiváló kronológiai eszközt ismerve fel bennük. Köszönhető ez gyakoriságuknak és viszonylag (más kerámiákhoz képest mindenképpen) gyors formai evolúciójuknak. A mai kutatások szárnybontásai sajátos módon megismételték a pipázás terjedésének nyugat-európai útvonulát (Anglia – Hollandia – majd a kontinensen: Németország – Lengyelország). Oka ennek, hogy a hajdani gazdasági-kereskedelmi vezető helyzet gyümölcsei ma az atlanti országokban a tudomány talaját termékenyítik, de nem csak anyagi értelemben: a legkorábbi és legnagyobb szabású pipaművesség, annak fejlett céhes változatával, mely a példányokon kezdetektől egyéni, gyakran betűs jelölést alkalmazott, e területeken alakult ki, és teremt ma alkalmat műhelyek megkülönböztetésére, évtizednyi pontosságú tipológiák felállítására – a levéltári forrásokkal karöltve. A magyar stúdiumok kezdő lépéseket tettek, a kezdeti, hipotetikus tipológiák elsősorban formai alapon épülnek. Ennek oka nem csak a gyéribben jelentkező műhelyjelekben, kevés jól datált leletben, írásos vagy képi forrásban van, hanem abban a sajátosságban is, hogy Magyarországra erősebb hatásként a törökök révén, délről érkezett a pipázás szokása (TOMKA 2000, 26), formakincsével együtt, és az orientális pipaformák tipológiájáról, kronológiájáról korántsem lehet még beszélni. A néhai oszmán birodalom területéről származó anyagközlések csekély száma és kronológiai „tágassága” mellett ehhez járul az is, hogy a „hollandi” pipák uniformizált alakulatainál sokkal színebb, változatosabb és változékonyabb tárgyi világ ez, melyben sok eltérő kultúra hatása keveredik.

Terminológia¹

A Hódoltság területén csaknem kizárólagosan az ún. török jellegű pipa fordul elő, és a kortárs és későbbi magyar pipák is ezt a változatot követték. E pipa szára, az ún. hollandi jellegűvel ellentétben, külön, fából készült, így régészeti szempontból nem megfogható. A leletként előkerülő cseréppipa két alapvető része a fej

és a nyak. A fejet a profil erőteljes ívű vagy megtört vonalai két részre oszthatják. Az alsó, szélesebb a csésze, ebből indul az általában magasabb kémény. A csésze aljának középpontja a tengelypont (a fej forgástengelyében). A nyak szár felőli vége a mechanikai igénybevétel miatt kónikusan kiszélesedő vagy ún. nyakgyűrűt kap. Ezen található a szárnyílás, melyet a nyakban futó füstcsatorna köt össze a fej tűzterével. A nyakgyűrű nem mindig illeszkedik közvetlenül a nyakvégre, előtte sokszor pár mm-es szakasz található, az előgyűrű. A nyakgyűrű fej felőli oldalához tapadva sokszor kisebb algyűrű, a párkány következik. Továbbhaladva a fej felé kisebb plasztikus gyűrű övezheti a nyakat: a gallér. A nyak fokozatosan szélesedve vagy anélkül csatlakozik a fejhez. Ez utóbbi esetben többnyire a félig-meddig fej alá érkező nyak ívvel követi a fej fenekét (csészét) és a két, önállóságát megőrző geometriai forma áthatásaként fokozatosan „süllyed el” benne. Ez az ék alakú, sokszor díszítéssel hangsúlyozott idom a tőke. A tőke elérhet a csésze válláig (teljes tőke), de legalább a tengelypontig nyúlik (feles tőke). Olykor tőkét nem alakítanak ki (a nyak formáját megőrzi, de nem fut a fej alá, hanem hozzá érintővonalban csatlakozik), de a csatlakozás V alakú vonalát gyakran jelzik (áltőke) (1. kép).

1. kép Török jellegű pipa részei
Fig. 1. Parts of a Turkish-style pipe

A pipán a készítésére szolgáló kétrészes negatív modell összeillesztési vonala, a varratvonal sokszor jól látható. A pipában a tűzteret dugószerű eszközzel és a füstcsatornát hosszú szűrőszerszámmal még a modellben kialakítják.

A leletanyag előkerülése

Az 1934–1938 közt az esztergomi Várhegyen, a királyi palota területén folyó, Lepold Antal kanonok vezette ásatásból 376 pipa került elő, melyek az Esztergomi Vármúzeum gyűjteményében találhatóak. Az ásatás során ezeknek a tárgyaknak egyszerű, dokumentálatlan gyűjtése folyt, így a leletanyag minden stratigráfiai adatot nélkülöz. Mégis alá kell húzni ezen ásatás haladó jellegét, melyet a török és – bár talán nem szándékoltnak – a még későbbi leletanyag megőrzése jellemez.

Kronológiai besorolás

Az időbeli besoroláshoz vizsgálataink során a műhelybélyegzőkön túl a pipák méreteire (szárnyílás, űrméret, fej-nyak nyílásszög), formáira, díszítéseire, bevonatára és/vagy felületkezelésére, anyagára és kivitelezésére támaszkodhattunk. Ezek alapján – néhány esettől eltekintve – nagy biztonsággal elválaszthatóak voltak a török időszak darabjai a későbbiekétől.

Méretadatok

Legáltalánosabban elterjedt datáló értékű méretadat a szárnyílásé. Tapasztalatunk szerint ennek növekedése egyenetlenségeket mutat időben, de nagyobb lépésben jó iránymutató. Pusztán ezen adatra nem támaszkodhatunk, de általánosságban a 7–8 mm-s átmérő törökkori, az 1 cm-nél nagyobb méret már XVIII. századi és későbbi. Megjegyzendő, hogy a pipa mérete ezt jelentősen módosíthatja, robusztusabb példányokon nagyobb, apróknál kisebb lehet.

A tűztér térfogata a dohány árának csökkenésével nő, erre vonatkozó adatokat viszont szinte egyáltalán nem közöltek. Ezt a homokot használva mértük, amennyiben azt a példány épsége lehetővé tette. Ha a fejtörődék ép peremig nyúlik, akkor számítással határozható meg a fej befogadóképessége, ez azonban pontatlanabb eredményt ad.

Hasonlóan kronológiai jel a nyak és fej által bezárt nyílásszög, mely a pipaszár hosszabbodásával csökken (TOMKA 2000, 32). Ezt nagyrészt hiányzó nyak esetén a füstcsatorna, töredékes fej esetén a tűztérhenger maradványának iránya segítségével mértük. Utóbbi esetben azonban csak akkor kapunk pontos értéket, ha a tűztér végig hengeres falú volt. Ha kissé szűkül lefelé, akkor egyoldali falmaradványát irányul véve a valóságosnál akár 10–15°-al kisebb szöget kapunk.

Formai elemek

A fenti, szóródást mutató metrikus adatoknál sokkal biztosabb és szembeötlőbb iránymutatók a formai elemek. Az előgyűrű önmagában is kronológiai bélyeg (Isztambulban csak XVII. és korai XVIII. századi kontextusban ismert (ROBINSON, 1983, 270) és formai változatai további tagolásokra adhatnak lehetőséget. Előfordulása mindig más török jellegzetességeket is mutató példányokon ismert, így a hódoltság és az utána következő pár évtized török hatást hordozó műhelyeihez köthető. (Kivétel ezalól a XIX. század gyári pipáin szórványos, új felbukkanása, de összetéveszthetetlen környezetben). Talán ennél is jellemzőbb a török pipák nyaka (ROBINSON 1985, 163) és nyakgyűrűje, és ezek változása. A hosszabb ideig állandó fejformákkal szemben ezek azok a részek, melyeken legkönnyebben alkalmazhatóak újszerű megoldások, a pipaműves saját leleménye vagy idegenföldi pipák divatot keltő hatása. E könnyebben változó, cserélhető, vándorló, kombinálható elemek használati idejüktől függően fontos jelzői eltérő típusok egyidejűségének, kulturális hatások terjedésének, jó eszközök finomabb kronológia kialakításához. Adott fajtájának felbukkanása jelentősen eltérő fejformákon azonban nem szolgálhat fejlődési sor bizonyosságul.

A fej nemcsak nevében és funkciójában fő. E konzervatívabb testtáj az, ami hosszabb és folytonos létezésével alapul szolgál a másodlagos nyakformák és harmadlagos díszítésbeni megoldások alkalmazásának. Egyes fejformák kizárólag a török korra vagy annak egy szakaszára korlátozódnak, mások átlépik ezt a határt, és az új közegben jól kivehető új vonásokkal módosulva élnek tovább. Némely fejforma általánosabb keretén belül valódi típusok is felbukkanhatnak.

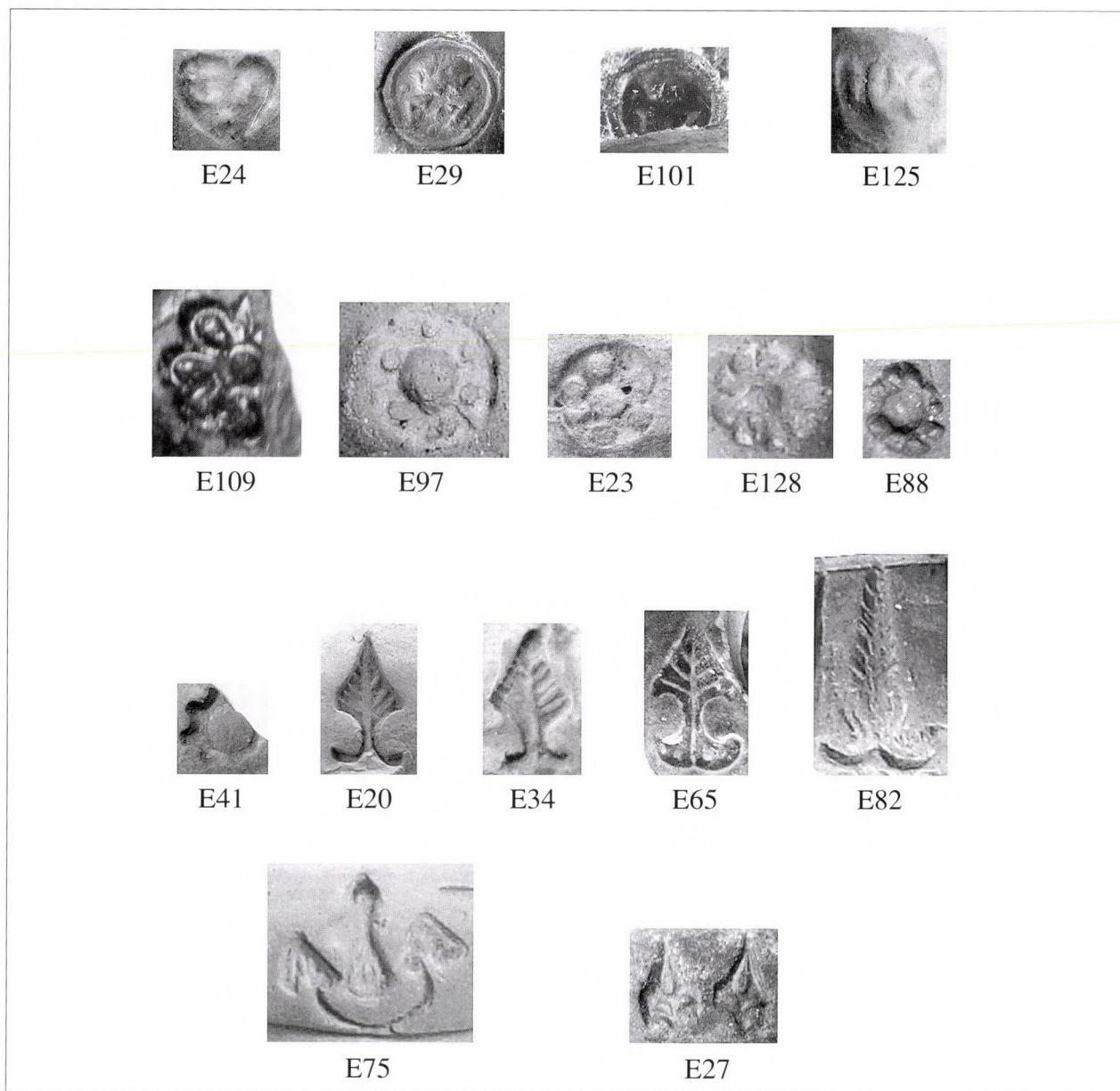
Típusok

Egy-egy készítő nagy szabadsággal rendelkezett formák alkotásakor, s ezzel különösen a kezdeti időkben éltek is. A kísérletező kedv sok alkotása megmaradt a helyi piac keretei között, és azon belül hatott. Egyes formák azonban túlléptek ezen, több helyen kezdték ezeket készíteni, függetlenedtek az eredeti területtől és vonásaik kanonizálódtak. Ez esetben a nyak és a díszítés is rögzült adott fejformához, sőt, gyakran egy típus velejárói a felhasznált anyagra, felületkezelésre (mázra, polírozásra) is kiterjedtek. A kívánalomtól kisebb mértékben eltérhettek, de az elvárt forma eszménye bevésődött a köztudatba és műhelygyakorlatba. Ez mutatkozik meg egymástól messze eső területeken az alapforma más-más variációjában, hol ennek, hol annak az attribútumnak hiányával, de mindig a típusnak a szem előtt tartásával. Ezt a rögzült

alapformát, eszményt tekintjük típusnak, mely fogalmon „örökletes” bélyegek világosan körvonalazható összességét értjük. Ezeknek híján (csupán általános közös formai vonások alapján) számos darab csak formacsoportba sorolható. Ezzel szemben típuscsoporton szorosan származtatható, azonos genetikájú – így formai közösséget is tartó – típusok csoportját értjük, mely a fejlődés következtében azonban egy formacsoport kereteit átlépheti. Bár egy-egy típusnál a nyak és a díszítés meghatározó, típusok leszármazási vonalai csak fejformákra épülhetnek.

Műhelybélyegek

Mindössze négy példányon található műhelybélyegzés. Három esetben ez latin betűs mesterjegy kör alakú mezőben; kettő közülük a tengelypontban (E101, E29), egy a nyak alján van (E125).² Egy szív alakú, nyak jobb oldalán található pecsét valószínűleg szintén latin betűket hordoz (E24). További két feltételes esetben rozetta képviselhet műhelyjelet (E23, E109). E később tárgyalandó pipák minden esetben törökös és attól elváló jellegzetességeket is hordoznak, ami leginkább közvetlen hódoltság utáni korukat valószínűsíti (2. kép).

2. kép Műhelybélyegzők és motívumok a pipákon (M: 3:1)
Fig. 2. Workshop marks and motifs on the pipes (S 3:1)

Díszítések

Török jellegzetesség a gazdag, elsősorban pecsétlőkkel készült díszítés, ennek hiánya önmagában azonban nem zárja ki a török eredetet.

Pecsétek. A török pecsétek finomrajzú, összetettebb vagy egyszerű motívumok, elhelyezésük a válon, a tengelypontban és a nyakgyűrűn jellemző.

A rozetta a legelterjedtebb és legtöbbször (XIX. századig) élő motívum, díszítő szerepe mellett elképzelhető alkalmazása műhelybélyegként is. Utóbbi esetre csak akkor gondolhatunk, ha egyszer fordul elő, meghatározott helyen (VOLKOV-NOVIKOVA 1996, 138). A vizsgált korban az a hely, ahol írásos műhelybélyegzőt helyeznek el, tehát figurális műhelyjegy is elképzelhető, eddigi ismereteink szerint a fej alján a tengelypontban (E29, E101) vagy a tőke mellett (TOMKA 2002, 300, 2. ábra 1; GAÁL 2004, 291–292, 102., a nyak alján (E125; KOVÁCS 1963, 244, 15) vagy oldalán lehet (E24). A tengelypont esetében azonban, díszítésben központi helyzete lévén, ez továbbra is kérdéses (E23, E109). A rozetták főbb típusai közül a negatív formájában a szirmok felülete süllyed be, határuk ímígyen kiemelkedik, akár csak a rozetta közepe (E18, E88, E98, E100, E128), de a szirmok öve egységesen is besüllyedhet (E41). A pozitív formájában a szirmok és a bibe határvonalát nyomják be (E25, E109). Ide tartozik a pontrozetta, aminél köralakú benyomatban a szirmokat és bibét egyaránt domború pont jelöli (E23, E97, E110). A bepecsételt rozetták egyes pipatípusoknak elengedhetetlen járulékaivá váltak.

A negatív formájú rozetta redukálódott alakjának tekinthető a küllőskerék (E32), melyen bibe önállóan nem jelenik meg.

A fenyő, melynek valószínűleg a cédrus jelentette a formai forrását, széles földrajzi elterjedésű török motívum, mely Palesztinától (pl. SIMPSON 2000, 149–151, Fig. 13.1, 13.2) Moszkváig (VOLKOV-NOVIKOVA 1996, 137, R. 1) és Magyarorszáig ismert. A távoli területeken érthető módon jellegzetes variánsai fejlődtek ki, s bár nálunk *papucsos fenyő* formájában ismert, ezen belül is igen változatos megjelenésű. A második leggyakoribb hazai bélyegző típus (Palánk és Szekszárd: GAÁL 2004, 285–286, 79, 81, 83; Várad: EMÖDI 1998, 38. ábra 13). Mindez megmutatkozik Esztergomban is: 4 eltérő pipatípuson is felbukkan, mindig más megjelenítésben. Elhelyezése a csésze vállán jellemző (E20, E34, E65), de erőteljesen megnyúlt változata felbukkan nyakgyűrűn is (E82). Valószínűleg papucs nélküli, nyúlánk változat töredékét őrzi az E83 példány csészéjén (2. kép).

Az E27 példány 5 levélkéből álló, lándzsaalakú mezőbe foglalt motívuma talán sás. Lehet, hogy ilyen bélyegző felső része látható az E79 nyakgyűrűn.

Hasonlót ismerünk Korintoszból (ROBINSON 1985, C 14, C 16). Zárt tulipán motívumát látjuk az E75 nyakgyűrűjén, tárt változatát Palánkon találták (GAÁL, 2004, 289, 94). További, egyedinek tűnő bélyegzők: szív és ív (ugyancsak az E75-n), hurok (E83), „láng” (E79), sugaras pont (E66), „lábnyom” (E125) (2. kép).

Görgőpecsétlők közül a XIX. századig népszerű fogaskerek a leggyakoribb, melynek fogkiosztása azonban egy-egy korra jellemző lehet: a sűrű, vékony és széles fogazat török (E20, E74), a ritkább, nagy fogazat (E30-E33) a XVII–XVIII. század fordulójára tehető. Jellemző az előgyűrűn, nyakon, tőke mentén, ritkábban a nyakgyűrűn. A török mihráb- (E83, E86) és a domború rajzolatot adó „futó kutya”-mintasorok (E37, E74) mellett előfordul domború fonatsor (E22) és a XVII–XVIII. század fordulója közelére tehető trapéz- és fűrészfogsor (E30-E33, E129). Egyszerűbb pipáknál karcolt vonaldísz is megjelenik.

Domború díszítés. A modellbe mélyített vonalak vagy pecsételések domború rajzával (megnyúlt szirmok, rozetta, fenyőág stb.) megjelenő török formák mind mázasak (E15-E17, E19, E73, E85), de igen gyakran a gerezdelt vagy árkokkal tagolt fejformájúak is (E35-E37, E65), hisz ezeknek a máz emeli ki plasztikus szépségét.

Mázazás, bevonat, polírozás

Az összes pipa 8,7%-a mázazott (376-ból 33). A mázas pipák többsége zöld (33-ból 21), kevesebb sárga (8), néhány barna színű (4). A török korhoz köthető ezekből biztosan 23, ebből 13 zöld (56%), 8 sárga (35%), 2 világosabb árnyalatú barna (9%).

A korábban közzétett lelőhelyekhez képest (TOMKA 2005, 621) a mázazás aránya itt a török anyagra vonatkoztatva alacsony (9,7%), és eltolódást mutat a zöld a javára, a sárga/barna ellenében. Az első tény magyarázatát a feltárt várak elűtő jellegében látjuk: Fülek és Ónod keresztény erődök lévén, nyilván szelektáltan szereztek (zsákmányoltak, vettek stb.) török pipákat, így dominálnak a tetszetősebb, köztük a mázas példányok. Palánknál a csöndes, hátsó vonalbeli palánkvár életében a katonai életforma gyakorlati alárendelődése miatt a szolgálathoz alkalmasabb, masszív, mázatlan, egyszerű tömegpipák (közpipák) csak 34%-ot tesznek ki, míg ez a kulcspozícióban, készenlétkben élő Esztergom anyagában majd kétannyi: 61%. Javarást ez mutatkozik a mázas pipák arányának különbségében.

A pipák egy részét vörös agyagfestékekkel vonták be. Ezek javarészt utána polírozták. Nyers felület felfényezésére is használták a polírozást, de egyes esetekben a pipa fényét más technikával érték el. A felület fényezése török sajátosságnak tűnik.

Az anyag

A pipák kivétel nélkül töröttek, a nyak masszívabb felépítése miatt főleg a kémény. A törések helye, a gyengeségi zóna a nyak-fej és a csésze-kémény határon húzódik.

A pipák döntő többsége török korhoz köthető (236 db, de nem mind török áru), kisebb hányaduk XVIII. századi forma (131 db, ebből 90 példány vörös tömegáru), elenyésző részük tekinthető ennél is fiatalabbnak. Jelen munkában a török kortól a XVIII. század közepéig terjedő időszak pipáit dolgoztuk föl, a tömegtermékek kivételével, melyek mennyiségüknél és vizsgálatuk jellegénél fogva külön tanulmányt igényelnek. Azért a XVIII. század derekát választottuk a vizsgált korszak határának, mert valóban korszakhatárnak bizonyult. Ekkorra csitulnak el a török pipaművesség hatásai, bár a magyar formavilág erre épül, s így annak végig alapja marad. Ekkorra csendesül az a szerzteágazó formai áradat, mely a pipázás új szokásával veszi kezdetét a XVII. század elején, és a XVIII. század korai mestereinek kezében is tovább él, míg az uniformizálódó új típusok árnyékában a helyi formakedv is el nem apad. Az első idők tevékeny, ötletes, alkotó munkáját ráadásul igen sokrétű hatás éri, ellenszegülve a tipizálásnak. A török kor utolsó félszázadában már típusokról lehet beszélni, melyek országos elterjedtségre tesznek szert, de a formai gazdagság nem szűnik meg. A hódoltság utáni évtizedek még sokáig hordozzák a török kor hatásait.

A tárgyalás során elsőként kor alapján, azon belül fej alakja szerinti nagyobb formai csoportok szerint haladunk. Természetesen, ha egy nyaktörédekről akár analógiák alapján bizonyossággal megállapítható, hogy milyen fejformához tartozott, annak csoportjába illesztettük. Mivel az anyag tanúsága szerint többféle kulturális-formai hatás igen sokrétűen átjárta a korabeli készítőik világát, ezeket követtük – ha tetten érhetőek – állandó kitekintéssel a közelebbi-távolabbi párhuzamokra.

*Török kor és a XVII. század vége**Vaskos csőpipák*

L alakban hajló, vastag falú formák, sokszögletű vagy kerek átmetszettel, melyek nyakra és fejre nem tagolódnak, az egybeolvad.

Közülük gyakoribbak a *sokszögletű pipák* (E1-E9), melyek nagy számban és változatosságban képviseltetnek. A formákon síklapok futnak a nyakon és fejen végig. A síkok szabálytalan futása is valószínűsíti, hogy mindegyik példány egyedi készítmény, mely L alakú agyaghurka lapolásával készült (ILČEVA 1975, 181). Hét nyakból 1 kilenc– (E1), 1 hét– (E2), 5 pedig

nyolcszögletű. Utóbbiak közül három szabályos nyolcszöget igyekszik követni, kettő pedig négyzet él-szedésével jött létre. A hosszú nyakak enyhén, a rövidebbek erősebben szűkülnek (E1, E6, E3) vagy tágulnak (E2, E4, E5) a fej felé. A szűkülő nyakúakat világosan meg lehet különböztetni a máskor ismertető közpipáktól a kézbeni készítés jegyei (így a nyak szabálytalan lapolása, éles élei), az anyag, a sík levágású záródás, vastag fal stb. alapján. A szárnyílást két esetben sajátos módon kúposan is kiszélesítették, mivel a füstcsatorna furata önmagában igen keskeny volt (E1, E5). Két más példánynál (E3, E4) a szárnyílás elegendő széles, a tüztérbe nyíló furat viszont túl tág (5–6 mm). A tüztér kialakítása pedig újabb két pipában faragással, szurkálással történt (E2, E8). Mindezek megfelelő eszközök hiányára utalnak.

Az E2-nél a nyak ívelten meghajolva meg át a fejbe. Hasonló hajlott pipaformára enged következtetni a két fej is, melyek hatszögletű gúlaalakjainak elülső két lapja megnyúlt és hajóorrszerűen ívelt (E8, E9). Hacsak lapvesztés nem következik be a nyakon, akkor a fejekhez hatszögű nyakak tartoztak. Nem kizárt, hogy egyes példák nyoknál sarkosan találkozik a test két része. A fej-nyak nyílásszög négy mérhető esetből egyszer tompaszög (E2: 115°), a többinél derékszög vagy pár fokkal kisebb (E3, E5, E9). A tompaszögű nyílásszög a hollandi jellegű pipák hatására utalhat, melyek a derékszög közeliekkel együtt a pipázás kezdeti szakaszában voltak jelen. Ezt a keletkezést támasztja alá az E9 kis űrmérete (4,5 ml), bár az E8 számolt térfogata ennek kétszerese.

A nyakak díszítetlenek, mindössze az E7 végén helyezett el körbe foglalt kereszt alak kettős, néhol több sorú benyomatait. Az egyik fejen a perem alatt vonal fut (E8), a másikon a tüztér nyílását pontok övezik (E9). Anyaguk többnyire vörös, az égetés tökéletlenségéből adódó barna és szürke foltokkal, közülük 5 példány (E5-E9) félfényes felszíne polírozás nyomát mutatja. Ezek talán egy kézből kerültek ki. Anyagában is egyedi a (szögletes) nyakgyűrűt egyedül viselő E1, valamint a szárnyílás lapján is élszedett E3.

E formák tekinthetők a legarchaikusabbaknak (ROBINSON, 1983, 269), melyet a fentiek megerősítenek. Egyszerű alakjuk, kivitelük és anyaguk a pipaművesség kezdetlegességét jelzik, amely a XVII. század eleji új szokás igényeit sebtiben így elégítette ki, de később is készíthették járatlan személyek (akár pipát csak alkalmilag gyártó fazekas) pipaművest nélkülöző, pl. háborús viszonyok alatt vagy után.

Hasonló pipák ismertek Bulgáriából és Törökországból (Veliko Trnovo: ILČEVA 1975, 181, 1. típus; T I. 1–2; Isztambul: HAYES 1980, Fig. 1. XVIII. típus), de előkerült erősen tompa nyílásszöggel Ausztriából is (Alt-Scharnstein: FETTINGER 2005, 126,

Abb. 3, 5). Igénytelenségük miatt messziföldre szóló kereskedelmük kizárható, széles elterjedésük inkább alkalmi előállítás számára kézenfekvő formájuknak köszönhető.

A nyak sokszögletes kiképzése itt tűnik föl először, és a török pipák sajátossága marad. A hódoltság múltával Európába csak a XIX. században tér vissza ismét az orientalizáló stílus jegyében.

Jóval kisebb csoportot alkotnak a *hengeres csőpipák* (E10, E11), mindkét példányukon polírozás sávjai láthatók. A szárnyilás felé kissé szélesedő nyak meghajolva, enyhe tágulással megy át a mindkét esetben törött fejbe. Szabályos kör alakú keresztmetszetük, nyugodt vonalvezetésük modellt és kiforrottabb tudású gyártót sejtet, s felületkiképzésben és formában egyaránt közelebbi ónodi párhuzama (TOMKA 2005, 611–612, 2. t. 5) típus létezését is fölveti, mégis, a füstcsatorna nagy tüztéri nyílása (5–6 mm) technikai hiányról árulkodik. Nyílásszögeik (E10: 88°, E11: 103°) alapján koruk a sokszögletű csőpipákéhoz hasonló lehet.

Falvastagsága és L alakja alapján e formacsoporthoz köthető az E12, de meglévő, bár csekély díszítése és szemalakú keresztmetszete más típusokhoz is közelíti (ld. alább) (3. kép).

Kerekded fejű, vaskos pipák

Az E13 és E14 nyaka ívesen a kerekded fejbe olvad, nyakgyűrűjük kürtszerűen tágul (párhuzamuk Ónodról ismert: TOMKA 2005, 612, 3. t. 1). Az E14 kerekded fejét alul ovális síklap (talp) zárja, a pipa letámaszthatósága miatt (ez a rész a rövidnyakú E13-nál letört). A csészék oldalain hasonló görgőpecsétlővel készült a szabálytalan kiosztású négyszögek kettős sora, hasonló a nyakak íve, a nagyon széles nyakgyűrű kiképzése, állása és a felület félfényes kidolgozása. Mindezen vonások azonos műhelyt engednek sejtetni. Vaskosságuk a csőpipákhoz hasonló, azonban nyakgyűrűjük alakja, fényes felületük, a talp kiképzése azokénál jártasabb, későbbi készítőre vall (3. kép).

Gömb vagy ovaloid csészéjű pipák

A török pipák közt általánosan ismert a csésze gömbölyded kiképzése. A csésze a kéménytől formailag is világosan elkülönül, az esetek egy részében pedig gerezdekre tagolt. E sokáig élő forma utóbbi csoportjának kronológiai tagolásában fontos jegynek tűnik a vájatosok jellege.

Sima gömb vagy ovaloid csészéjű pipák

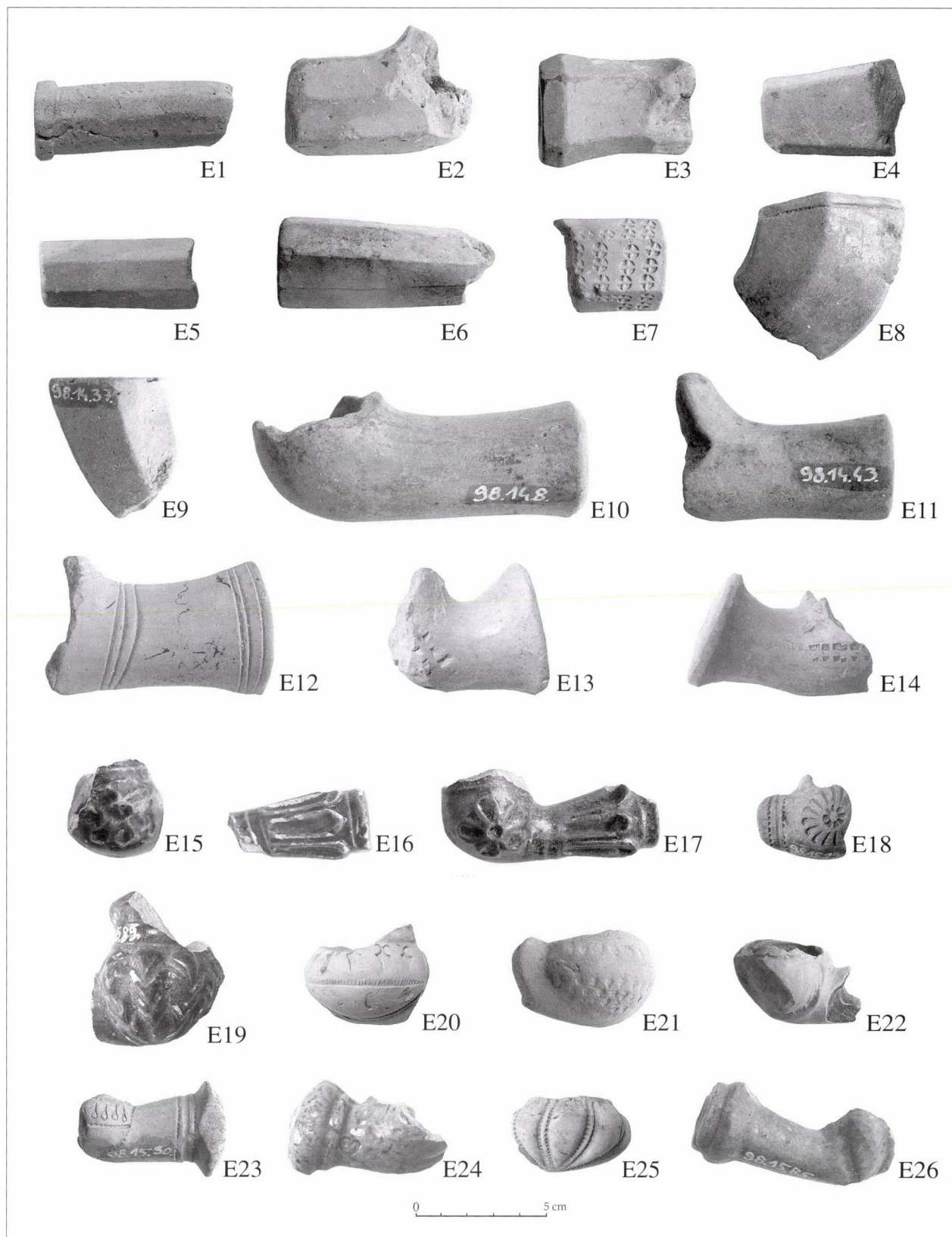
Gömbös, rozettás típus: a nyakat domború, megnyúlt U alakú szirmok övezik, a nyak beleolvad a

gömbölyded csészébe, mely oldalt egy-egy domború vonalakkal kirajzolódó rozettát visel (E15–E17). Leggyakrabban mázas. E három pipa rózsásfehér vagy világossárga anyaga más-más tónusú zöld mázzal fedett. Ez a típus széles körben elterjedt volt (Eger: KOVÁCS 1963, 247, III. t. 6; Nagyvárad: EMÓDI 1998, 31, 38. ábra 1; Palánk: GAÁL 2004, 277–278, 45a és 48; Barcs: KOVÁCS 1998, 170, 13. k. 5). A váradi és barcsi leletek alapján már 1660 előtt létezett. Ezt erősíti meg kis tűzterük és derékszög körüli nyílásszögük. A típus népszerűsége nagyszámú variációjában is megmutatkozik (Eger: KOVÁCS 1963, 247, III. t. 7; Szendrő: TOMKA 2002, 302, 2. ábra 6), továbbá másolásában, mely tettenérhető az elmosódó és zavarossá váló rajzolatú rozettában, hiszen a mázazott példányról vett forma már elkentebb mintát ad. Ilyen az E15 csésze 7 szirmú rozettája. Az E16 nyaktörödékek kettős gallér után induló 6 szirmát az alsó varratvonal helyén egy kitöltött síkú szirm fogja össze, akárcsak az E17-nél, mely csészéjén szépen formált 5 szirmú rozettát visel. Az előgyűrűt mindkét nyaknál vékony vonal választja el a szirmvégek mögött.

E típus holdudvarába tartozik az E18 világosbarna törödékek. A hengeres nyak gömbalakú fejbe csatlakozik, mely az előzőekkel megegyező testarányokkal és nyílásszöggel bír. A csésze két oldalán bepecsételt kis nyolcszirmú rozettát ék alakú benyomatok széles gyűrűje övezi, az alaptípus rozettáit idézve. A nyakon körbefutó kis félhengeres vájatot egy-egy aprófogú mintasor kíséri.

Gömbös, fenyőágas típus: Az E19 zöld mázas, a gömb alakú csészét domború fenyőág alakú díszítések szoros sorai fedik, a behúzottan induló, fent kitáguló kéményen vízszintesen két hengeres hornyolat, a perem kihajló. Rokonsága nem számos, de a Hódoltságban messzire ismert (legközelebbi analógiája Egerben: KOVÁCS 1963, 243, I. t. 10, távolabbi Nándorfehérvárott: BIKIĆ 2003, 81; Typ XII/3, bal felső). Az ónodi példányok díszítésbeni kapcsolatai is nyilvánvalóak (TOMKA 2005, 619, 4. t. 5–6), de fejformájuk valószínűleg más.

Az E20 ovaloid csészéje teljes tőkét visel. A vállvonalban, a töke mentén és középvonalában széles, vékony fogú fogaskerék vonala. A csésze vállán lefelé forduló papucsos fenyő motívum bepecsételései. A csésze fölötti kémény törött, vízszintes bordával kezdődik. Az E21 ovaloid csésze háromnegyedét befogó töke kidomborodó varratvonalban folytatódik. Az egész csészét, a vállát övező kettős fogaskerékvonaltól eltekintve, apró, fenyőhöz hasonló motívum pecsételi borítják, mely a puha anyag miatt meglehetősen

3. kép Cseréppipák az esztergomi várból (E1–E26)
 Fig. 3. Clay pipes from Esztergom castle (E1–E26)

kopott. A törött nyak tág füstcsatornájából rövid nyakra lehet következtetni.

Három további ovaloid csészéről formai és díszítési alapon elképzelhető, hogy egykorú, de nem török kéz munkája. Az E22 ovaloid díszítetlen csésze kéményig érő teljes tőkét visel. A tőke mentén és körben a kémény alján görgőpecsétlővel készült, oldalt finom fogazással kísért domború fonatdísz húzódik. E motívum sor helyenként emlékeztet a futó kutya motívumra, itt talán annak redukálódott változatáról van szó.

Az E23 hengeres nyaka tőkét alkot a kerekded, törött csésze alatt. A nyak enyhén tágul az éles premű, diszkosz alakú nyakgyűrű felé. Ezen a szárnyílás körül apró tárcsa alakú pecsétlők sora található, akárcsak a csésze oldalán, ott fogaskerek vonalakkal övezve. Fogaskerékekkel határolták a tőkét és azzal övezték a nyak kis árkolását. A nyak alján, a tőke kezdeténél kis hatszirmú bepecsételt pontrozetta (2. kép). E rozetta fajta műhelyjegyként egyaránt ismert hollandi jellegű (XVII. század második fele–XVIII. század eleje, Erfurt: NOLL 2004, 75, Abb. 2, 1. sor 1) és török jellegű pipákon (XVIII. század második felétől, Várna: STANČEVA 1972, 89–90, Obr. 10). A jegy elhelyezése és a fentiek alapján feltételelesen ezt is műhelyjegynek tekinthetjük. Az E24 nagyon rövid hengeres nyaka tőkét alkot az ovaloid csésze alatt. A domború gyűrűvel induló kémény letört. A kerek nyakgyűrűhöz erős párkány tapad. Mézszárga mázas, benne apró barna foltokkal. A nyak jobb oldalán alul szív alakú mesterjegy található, benne a mázazás miatt alig kivehető betűk, talán J P(?), alattuk egy pont vagy csillag (2. kép). A korból rendkívül ritka latin betűs mesterjegyek közül ennek alakja is szokatlan. A forma rövid nyaka későbbi idők jegye, de a tiszta török formakincs alapján legkésőbb a XVII–XVIII. század fordulójára tehető (3. kép).

Gerezdelt ovaloid csészéjű pipák

Az E25 hét széles, gömbölyű gerezdre osztott csésze, kívül fehér, belül sötétszürke anyagú. A gerezdek közti árkokat kettős fogaskerek-vonal díszíti. A gerezdek alsó találkozási pontjában széthajló vonalakból álló motívum pecsételt töredéke, talán fa lombját ábrázolja. A csésze vállán, az egyes gerezdeken 6 szirmú rozetta finomrajzú pecsétei. A kémény törött vonalát lecsiszolták, ami arra utal, hogy a tetszetős csészét másodlagosan is felhasználták. Az E26 sárga mázas csészéje nagy, domború gerezdekre tagolódik, az árkokban vékony lécek. A hosszú, egyenes nyak kerekített kúpos nyakgyűrűje előtt előgyűrűt visel (3. kép)

Korong csészéjű pipák

Az ovaloid csészék genetikai sorába tartoznak, melyek a csésze tovább lapulásával jöttek létre. A Balkánon a XVIII. századtól szélesen elterjedt, virágkorát a XIX. században élő alapforma (ROBINSON 1983, 271). Hazai előfordulása (Eger: KOVÁCS 1963, 243, I. t. 12–14; Ónod: TOMKA, 2002, 300, 2. ábra 1) azt bizonyítja, hogy az alak már a XVII. század utolsó negyedében biztosan létezett, egyben valószínű, hogy nálunk kései török forma lehet. Az E27 fémfényű, barnásfekete anyagú, kéménye egymásra állított két henger. A kissé ívelt hengeres nyak tőkét alkotva a korong elülső pereméig fut. A csésze vállán körben öt apró levélkéből összetett, lefelé fordított sás (?) motívum bepecsételései helyezkednek el. A fehér anyagon sárga mázas E28 korongcsészéje fölött plasztikus gyűrűből hengeres, törött kémény indul. A példány egyediségét a korong alá futó nyak hirtelen, íves lezárása adja a tengelypontban, melytől a tőke púpos jelleget ölt (4. kép).

Sima félgömb vagy félovaloid csészéjű pipák

Ezt a formacsoportot képviseli a legnagyobb számú példány, mégis mindössze két alaptípusra bontható: a közpipákra (144 darabbal: E29) és a fehér fogaskerékes pipákra (4 darabbal: E30-E33).

A közpipa megnevezés arra utal, hogy tömegtermékről van szó, mely minden török lakta helyen nagy számban jelen van. Nyakgyűrű nélküli nyakuk és kéményük egyaránt lehet hengeres vagy sokszögletű. Részletesebb vizsgálatuk későbbi tanulmány tárgya. Itt közülük egyedül a hengeres fejű és nyakú E29 pipa szerepel. Ennek jobboldalt bütyköt viselő csészéje alján, a tőke közepén műhelybélyegző áll: korona alatt F Z monogram, a korona két oldalán egy-egy pont, a betűk közt csillag, ez alatt még egy pont (2. kép). Mivel a bélyegzőt kétszer nyomták be, ezért kissé elmosódott. Bélyegzőjével együtt ezzel azonos (vagy nagyon hasonló) példány Ónodról ismert (TOMKA, 2000, 124, 5b/6). Lentiben e bélyegzőkép kissé eltérő változata fordul elő más típusú, nyakgyűrűs pipán (ZÁVODI, 2003, 194, 15. kép 4).³ Mindkettőt a XVIII. századra keltezték. A törökként ismert típus e darabjai a korona tanúsága szerint a királyi Magyarországon készültek, esztergomi példánya valószínűleg a török hódoltságot követően (hisz kereskedelme az azonos török darabok miatt valószínűtlen), de ez nem zárja ki korábbi gyártását. Lentit és Ónodot török fennhatóság választotta el, mindkettőjüket elérő kereskedelmi kapcsolat szintén a hódoltság után valószínűsíthető. A török típushoz való ragaszkodás (nyakgyűrű hiánya, bütyök, fényes felületű kidol-

gozás) és a pecsét archaikus helye alapján a ritka latin betűs műhelybélyegzők e darabja XVII. század végi vagy XVIII. század eleji műhelyt takar, melyről úgy a pecsét használata, mint termékeinek széles elterjedése igen nagy méretet és termelékenységet sejtet. A korona alatti monogramos pecsét típus elég elterjedt a holland típusú pipákon, s ha a miénk onnan veszi is indíttatását, a zárt korona már hazai vonás (4. kép).

Fehér, durva fogaskerekes típus: fehér (E30, E31), olykor vörös (E32, E33) anyagból készült típus egyenes nyaka teljes tökélet alkot a félgömb alakú csésze alatt, melyen szűkebb, hengeres kémény áll. A nyakgyűrű egyedisége, hogy a fej felől nézve homorú ívvel indul, mely a vörös példányoknál kis peremet alkot, majd gömbölyűen záródik, előgyűrű nélkül. A típus jellegzetességét az általában kétféle, erőteljes fogazatú kerék benyomatai adják. A téglalap, illetve trapéz alakú fogakból álló mintasorokat a nyakgyűrűn és a nyakon együtt alkalmazták (kivétel az E33, melynél csak trapézfogú kerék nyoma van a nyakon). A töke mentén, a csésze peremén körbe és a csészeperemtől a tengelypontig vagy a nyakgyűrűig inkább téglalap mintájú fogaskerek díszítés jellemző. A tengelypontban küllőskerék-benyomat állhat (E32). A típus a közpipák főbb formákat tekintve változatlan leszármazottja. A töke lágyabb megformálása és a többi, állandósuló változás (sajátos nyakgyűrű, díszítés és elhelyezése egyedisége, anyag) azonban egyértelműen jelzik az új típust. Rusztikusabb díszítősorai, azoknak nyakgyűrűn való körbefutó alkalmazása, rozettából redukálódott küllőskerék motívuma a török finom kidolgozástól való távolodást mutatnak, és formájukkal együtt az első magyar tömegáru típus (TOMKA 2000, 31, 2. tábl. 3) előfutárai lehetnek. Eddig Egerből ismertették (KOVÁCS 1963, 245–246, 18). Török kor végi vagy azt szorosan követő elterjedése valószínű.

Gerezdelt félgömb vagy félovaloid csészéjű pipák

A gerezdelt félovaloid csészék fogazott vállú csoportjának jellegzetessége, hogy tengelypontból kiinduló, felfelé szélesedő erős bordák tagolják, melyeket mély V alakú vajatok kísérnek. Ezek metszete a vállsikkal adja a csésze erősen fogazott peremét. E perem fogain gyakran bepecsételt motívum található (az E34 csapott vállán papucseso fenyő lefelé forduló motívuma). A csésze alakja az ellapuló félovaloidtól a magas félgömbig terjed, a cikkek száma is egyéni, mázazott és mázatlan alakjai egyaránt ismertek (Palánk: GAÁL 2004, 281, 64. és 73; Kanizsa: KOVÁCS 2004, 122, 1. kép 3-4; Ónod: TOMKA 2005, 618, 4. t. 1). A sárga mázas E35 példány 7 cikelye mélyre vágódó, bordái, akárcsak árcai V ke-

resztmetszetűek, a csapott váll fölött a hengeres kémény töredékes. Az E34 magas csészéjének 11 cikelye kevésbé erőteljes, íves árcai közt laposhátú bordák húzódnak Törött nyakán alul két tompa él, kéménye hengeres.

Az E36 félgömbös csészéjét párhuzamos, függőleges, kissé előredőlő, lágy bordák tagolják, ezeket az íves váll kezdetén vízszintes éles vonal zárja. A kémény jórészt hiányzik. A keskeny csésze alig szélesebb a markáns kerek nyakgyűrűnél, melyen plasztikus hullám vagy futó kutya mintasor fut. Ez nem látható tisztán, mivel a zöld máz megégett. Szoros analógiája Füleken került elő (KALMÁR 1959, LXXVIII. 1. sor 4. kép), de közelálló darab ismert Pécsről (FEHÉR 1959, 120, XII. t. 17) és Füzérről, mely utóbbi 1654 előtti rétegből származik (SIMON 2000, 129, 61. ábra 3) (4. kép).

Tulipánforma fejű pipák

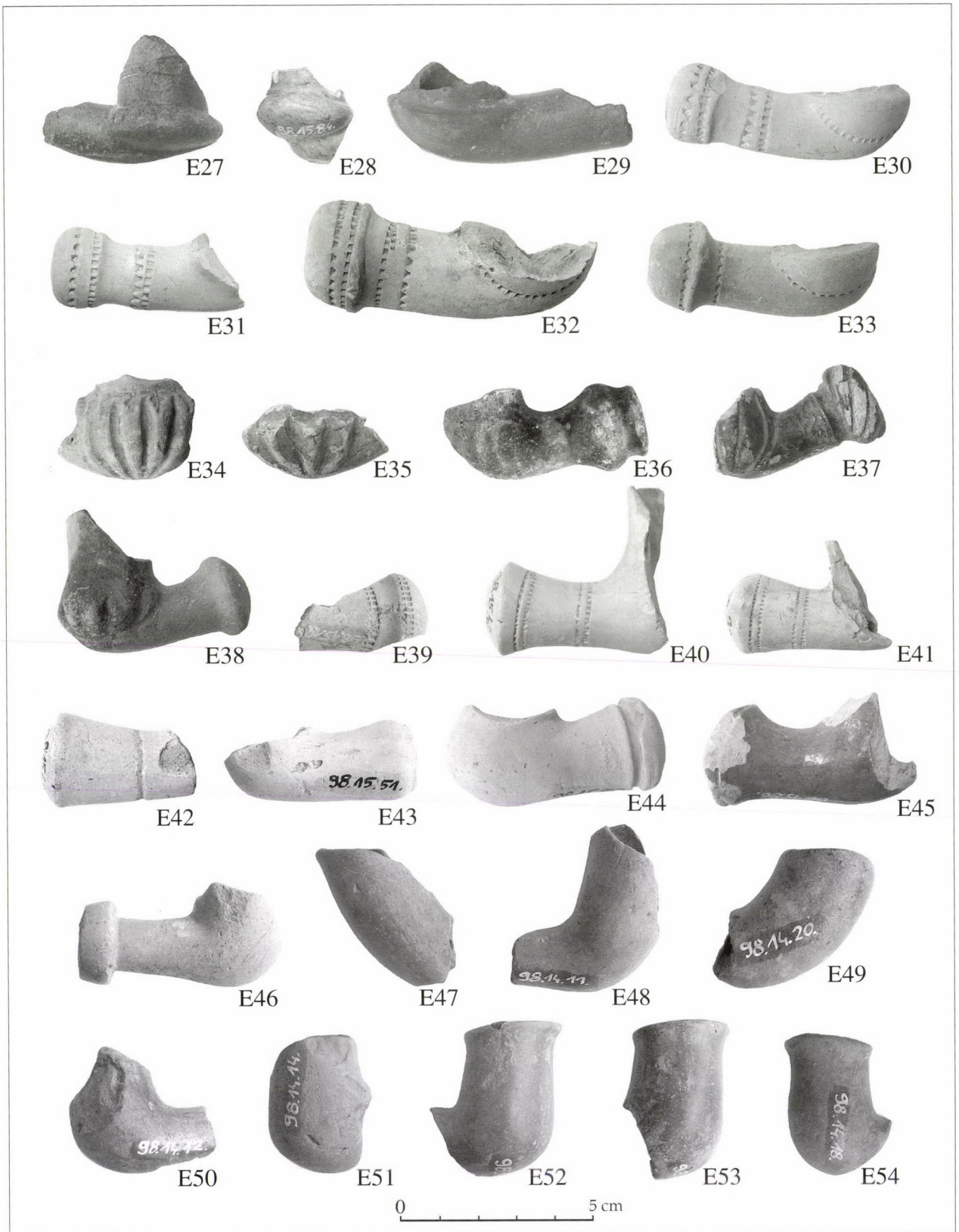
A csésze és a kémény elkülönülése e formáknál megszűnik. A gömbölyded aljú fej derékban ívesen beszűkül, majd kissé ismét kitágul. Ez adja tulipánkehelyhez hasonló alakját. E forma már a török kori anyagban is megjelenik, de virágkorát a későbbi időkben éli. Az ide sorolt darabok töredékes fejűek, annak alapján azonban nagy valószínűséggel e csoportba tartoznak.

A zöld mázas E37 hasítottan bordázott, hagyma- vagy tulipánformájú töredékes fejéhez áltökével egyenes nyak csatlakozik. A gallér alatt domború, mintázóformából származó futó kutya motívumszalag, a félhengeres árokkal határolt nyakgyűrűn ferde bemetszések.

Az E38 domború korong alakú nyakgyűrűt viselő nyaka tökélet alkotva nyúlik a tulipánforma fej alá, mely alsó, kigömbölyödő részét középvonalban rövid, domború gerezdek díszítik. Kis tűztere (sz: 4,9 ml) és 80°-os nyílásszöge alapján inkább a török korra tehető (4. kép).

Töke nélküli, hengeres fejű pipák

Fehér, csillagos típus: sárgásfehér agyagból készült, a rövid nyak egyenesen vagy kissé ívelten távol a szárnyítás felé, amelynél domborúan vagy kúposan záródik (E39-E42). A nyak fokozatos átmenettel távol az alul kerekített, felfelé hengeres fejbe. A típusra jellemző a domború rozetta vagy csillag motívum az oldalán, ritkábban ez bepecsételt is lehet. Itt az E41-nél látható mindkét oldalt és az E40-nél apró töredékként a bepecsételt töredékes (9 vagy 10 szirmú) rozetta. A nyak kezdetén és beszűkülése körül két, a fej peremén egy fogaskerekes vonal fut körbe. Az E42 nyak esetében csak egy faragott vonal fut a nyakon. E típus szélesen elterjedt a Hódoltság terüle-

4. kép Cseréppipák az esztergomi várból (E27–E54)
 Fig. 4. Clay pipes from Esztergom castle (E27–E54)

tén és a XVII. század második felére kelteznek (Eger: KOVÁCS 1963, 247, II. cs. 2-3., III. t. 9-1; Nagyvárad: DORU 2002, 187, Pl. LXXXVI. 2. jobb kép; Palánk: GAÁL 2004, 279–280, 53–55; Nándorfehérvár: BIKIĆ 2003, 82; Tip. XII/9). A késői datálást erősíti a nagyobb szárnyílás (9–10 mm).

E csoport tágabb körébe tartozik az E43 fehér pipa, melyet egy csekély előgyűrű, a díszítés hiánya és nyaktó vastagodása különít el. A fejnek és nyaknak ez az egybeolvadása jellemzi, s talán e formák későbbi változatát képviseli a fehér E44. A vasos, kissé táguló nyakból a hornyolással leválasztott nyakgyűrű nem emelkedik ki, mely a gömbölyded fejjel egyazon széles. A fej behúzott derekánál törött. A masszív, talán katonai szolgálathoz alkalmazkodó forma különlegessége, hogy a nyaki füstcsatorna nem éri el a tűzteret, összekötésüket egy függőleges, tűzterben hátul elhelyezkedő furat biztosítja.

A tőke nélküli pipákon belül külön csoportot alkotnak az egy vagy két éles gerinccel megformált nyakú példányok. Mindegyik „gerinces” nyak fokozatos tágulással, tőke nélkül kapcsolódik a fejhez.

A zöld mázas E45 nyak felül visel éles gerincet. A nyak erős ívű tágulása nyakgyűrűt alkot, melynek cseppalakú, hajlított síkú zárólapja felfelé fordul – e vonások párhuzamot jelentenek a fazettált (E85-E86) ill. a cseppalakú (E124) nyakgyűrűs nyakkal, talán átmeneti alakot jelent közöttük. A nyakgyűrű lapja élén fogaskerek mintázat. A robosztusabb E12 nyaka szemalaku keresztmetszetű, alul-felül éles gerinccel. Díszítése körbefutó párhuzamos bekarcolt vonalakból áll a nyak elején, végén és a pár mm-es fejen, felszínére pedig fekete márványozó csíkokat rajzoltak.

Az E46 a nyak alsó oldalán visel gerincet, mely a nyak végénél kezdődik, kisebb púpot alkot a fej alatt, és tovább fut az osztatlan, törött fejen. Nyakgyűrűje szögletes csonkakúp alakú. Közeli párhuzamai hasonló méretekkkel Északnyugat Bulgáriában fordulnak elő. A XVIII. századra kelteznek, más vélekedés szerint azonban XVII. századi. (Várna és Szófia: STANČEVA 1972, 87–88, 2. típus, Fig. 11; Veliko Trnovo: ILČEVA 1975, 181–182, 2. típus; T I. 3–4., Provadija és Razgrád: HARALAMBIEVA 1986, 143, 1. típus; T. I/1–3, kissé távolabbi analógia Bukarestből: IONASCU-ZIRRA 1959, 76, Pl. LXVIII/17.). Ottani jelentős darabszámaik miatt példányunk bulgáriai eredetűnek (importnak vagy személyes tárgynak) tekinthető.

Vékony nyakú, tőke nélküli, festett-polírozott pipák

A fenti néven az eddigieknél tágabb értelmű típuscsoportot nevezünk meg, mely a fejforma több módo-

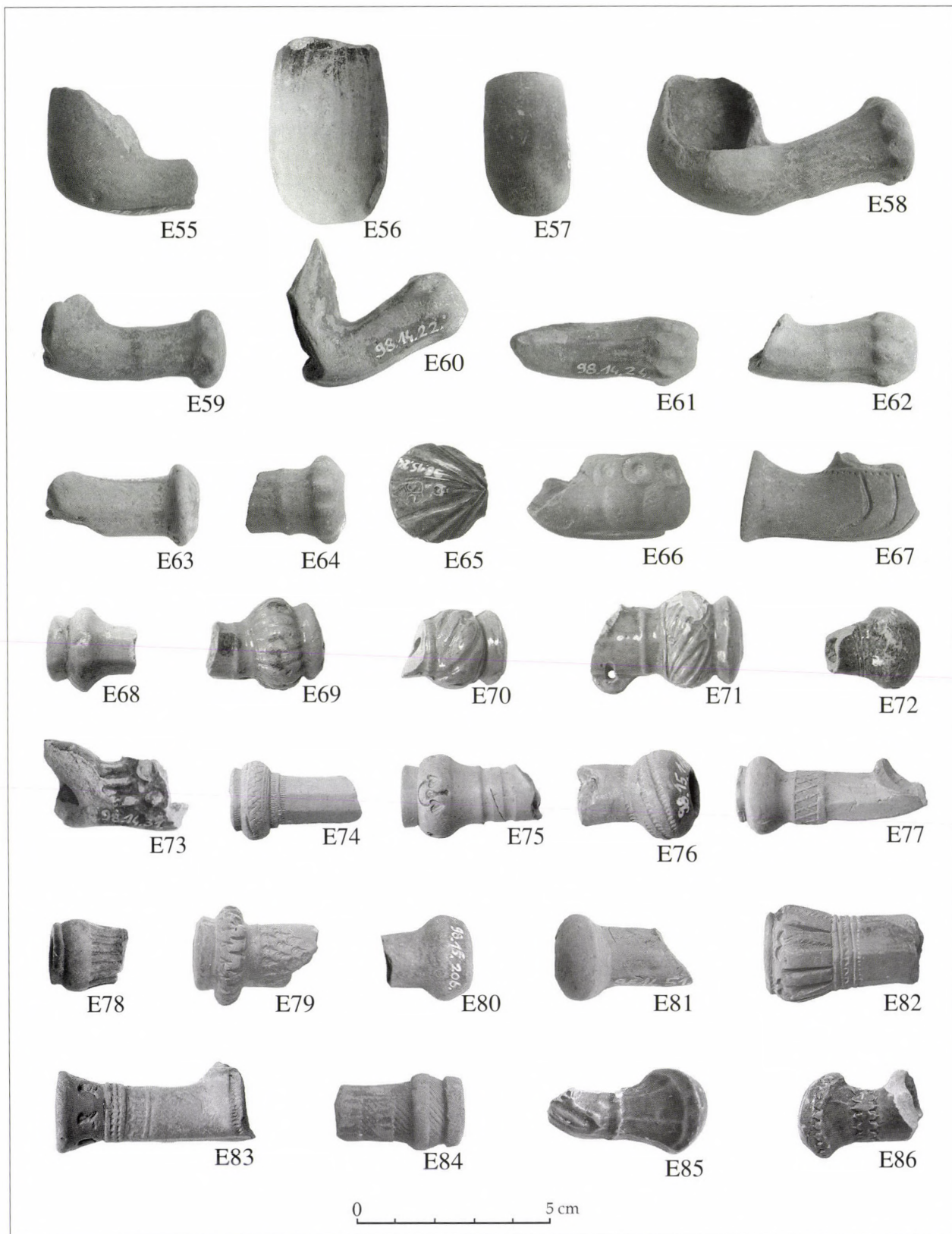
sulatát mégis formai közösségbe vonó, sajátos, másoktól elkülönítő vonásokat viselő és közös genetikájú csoport.

A viszonylag hosszú és keskeny nyak átmenettel csatlakozik a lágy vonalú, tagolatlan fejhez. A csoportra jellemző, hogy fakóbarna, rosszul égetett anyagát vörös agyagfesték fedi, melyet políroztak, – ez a bevonat a többségnél meglehetősen kopott. Ide sorolható a gyűjteményből 17 darab (E47–E63). A példányok között a különbség a fejformák, nyakgyűrűk és nyílásszögek tekintetében van.

Az első, A csoportba tartozó E47 ovális fejének pereme 65°-os szögben levágott, ami a hiányzó nyak helyett is mutatja, hogy tompaszögben előredő pipáról lehet szó. Ezt erősíti meg az E48 ugyanilyen formájú fejtöredéke, melynek nyakcsonkjára alapján mérhető nyílásszöge 95° körüli. Szemből szintén ovális, oldalról azonban erős ívben hajló, felfelé táguló egy 100°-os nyílásszögű fejtöredék (E49). Egy-egy analógiájuk Egerből és Palánkról ismert, ahol a hollandi sarkantyú maradványaként tompaszögű sarkokkal formálták a fejek alját (KOVÁCS 1963, 239, 1, VII. t. 1; GAÁL 2004, 264, 1). A vékony nyak, előredő, ovális fej a hollandi pipatípus egyértelmű hatását hordozza, de világosan megkülönbözteti azoktól a sarkantyú hiánya, a felfelé táguló profil. Hogy cserépszárak sem volt, hanem a török jellegű pipákhoz hasonlóan fa szárral toldották meg a cseréppipákat, azt bizonyítja, hogy az E48 nyakrészletének füstcsatornája fejtől távolodva egyre tágul, másfél centire már 5 mm. A fej űrmérete (E49: 5,5 ml) török korinak megfelelő.

A B csoport fejei oldalnézetben felfelé enyhén szűkülőek a kihajló peremig, mely az elülső oldalon kissé kicsőrösödik, szemből pedig alul kigömbölyödők, egészében tulipánformájúak (E50–E54). Ezeknek a legjobb a vörös, polírozott fedőrétege. Két ép csésze alapján a tűzter 6,3–6,5 ml, nyílásszögük 75–80°. A kevésbé kigömbölyödő fejtű E55, derékszög közeli nyílásszöggel a hollandi hatást őrző alakokhoz közelít. Két majdnem hengeres, felfelé alig szűkülő fejtöredék formailag az ovális (hollandihoz közeli) és a tulipán formák közt foglal helyet, de az egyiket vasos fala, nagy mérete (E56), a másikat iszapolt, szürkés anyaga (E57) is megkülönbözteti mindezeketől.

A C csoportban a nyak alul megtörő vonalban csatlakozik a ferdén csapott aljú, közel hengeres, felfelé enyhén szűkülő fejhez (E58). A nyak a fej felőli harmadnál gyengén látható gallért visel, innen tompán nyolcszögletűen lapolt lesz a nyak a nyakgyűrű 9 ágú csillagként formált korongjáig (ennek sugarai apró árkolásokból adódó csücskök). Nyílásszöge 70°. Fejtöredéke alapján ilyen fejformához tartozott a 8 ágú

5. kép Cseréppipák az esztergomi várból (E55–E86)
 Fig. 5. Clay pipes from Esztergom castle (E55–E86)

csillagos korongú nyakgyűrűs, gallérig 8 tompa élű lappal formált nyak (E59).

A D csoportba sorolt három nyak gyűrűje kúpos, és ezt alakították csillagszerűen, 8 ággal. Kettő a gallérig (E60, E61), egy azonban a galléron túl is 8 tompa élű lappal formált (E62). Az E60 kb. 60°-os nyílásszöggel csatlakozik a fejhez. Ilyen fejek végig lapolt (fazettált) formái ismeretesek (KOVÁCS 1963, 248, 8, III. t. 15).

Egy hengeres, gallér nélküli nyak gyűrűje kerekített peremű korong (E63). Feltételezésünk szerint ez a tulipánformájú fejekhez (B csoport) tartozhatott egri analógia alapján (KOVÁCS 1963, 247, 4, III. t. 11). Ez tekinthető egyszerűsége miatt a legkorábbi formának, amit a csillagos korong, majd a kúpos csillag alakú gyűrűk követhettek. Ezt támasztja alá hordozó pipáik nyílásszögének csökkenése is.

Az E64 10 ágú csillagos nyakkoronggal és hozzá közeleső gallérral rendelkező nyaktöredék.⁴ Sötétvörös, nyers felületű anyaga, s a gallértól a fej felé kezdődő, 9 szögű lapolás már más gyártóhelyet, a hagyománytól való elszakadást mutat.

A fejformák között a hollandi alakra hasonlító (A csoport) lehet a legkorábbi (nyakgyűrűje, ha volt, ismeretlen), ezt követnék a tulipánformájúak (B csoport) (ezt a feltételezést nyílásszög és ürméret adatok is támogatják), végül a ferde aljú, megtörő nyakvonalú, galléros, lapolt felszínű formák (a gallérig lapolt C, majd a végig lapolt D csoport). A csoportok vonásai általában érvényesek, de mint szervesen fejlődő formáknak, átmeneti alakjaik is léteznek.

E típuscsoportot rokon vonásaik (vékony nyak, tőke hiánya, tagolatlan fej stb.) korai nyugat-európai előzményekhez kötik Elterjedtsége számban és területben a közpipák után következik (Eger: KOVÁCS 1963, 247–248, 4–8. sz., III. t. 11–15; Bács: NAGY 1961 Tl. XIV/2; Palánk és Simontornya: GAÁL 2004, 261, 270–272, 34–41. sz.; Siklós: LEVÁRDY 1994, 91; Kanizsa: KOVÁCS 2004, 122, 6; Ónod: TOMKA 2005, 612, 2. t. 7–11). A palánki (és egri) példányok mindhárom nyakgyűrűvel jelentkeznek. Palánk leletei 1686-nál korábbra kelteznek hazai megjelenésüket (kis hányaduk esetleg még 1703-ig deponálódhatott), nagy részarányuk alapján legalább 1–2 évtizeddel megelőzték a török uralom végét. Ez természetesen nem zárja ki a típus továbbélését (4, 5. kép).

Jelentős számú példánya van Szófiában (e 60 darab az ottani gyűjtemény legegységesebb, legnagyobb, 13%-nyi csoportja), ahol ezért helybeni gyártását feltételezték (STANČEVA–NIKOLOVA 1988, 139, O. 11). Említik még egyes balkáni lelőhelyekről (Bulgária, Kjustendil: „túlnyomó rész”: ROBINSON 1985, 173; kisebb arányban: Görögország, Kerameikosz: ROBINSON 1983, 273, Pl. 52. 2; Korintosz és

Athén: ROBINSON 1985, 173, Pl. 48. C10 és 195, Pl. 61. A7; Horvátország, Rovinj (kikötő): BEKIĆ 1999, 266, T. 5. 7). A példányszám, a szófiái komoly hagyományok (1604-től pipakészítők céhe működik a városban) és a fentebb kimutatott kapcsolat (E46) alapján elképzelhető lenne, hogy a típus kereskedelmi úton onnan került ide. De a tény, hogy Közép- és Északkelet Bulgária városaiban ismeretlen (Várna és Silistra: STANČEVA–MEDAROVA 1968, 9; Veliko Trnovo⁵: ILČEVA 1975; Provadija: HARALAMBIEVA 1986), kérdéssé teszi az importot hazánk jóval távolabbi területére. Még jelentőségtejtesebb, hogy a közölt bolgár és görög példányok mind a C vagy D csoportba sorolhatók (kúpos csillag alakú nyakgyűrű, ferdén csapott aljú fej, lapolt nyak/fej). Ha ezek jól reprezentálják az ottani példányok teljességét és típuscsoporton belüli kronológiánk helyes, akkor ez azt jelentheti, hogy az alapforma a Hódoltságból kerül a Balkánra, azon belül a gyártási központjaként jelentkező Szófiába (és talán a közeli Kjustendilbe). S bár valószínűnek látszik, hogy mindkét térségben meghonosodik e típuscsoport C és D csoportjának gyártása, ez legalábbis előidejű, a két térséget összekötő rendszeres kereskedelmi tevékenységet feltételez. S mivel ez a legelterjedtebb XVII. századi török típus, ez további, messzenyúló kereskedelmi irányokra mutat.

Egyéb csészeformájú pipák

Az E65 zöld mázas fejtöredék alul szabályos Pec ten (fésűskagyló) alakot mintáz, melyet közel vízszintes perem után hengeres, törött kemény követ. Formailag a korongalapú pipákhoz áll közel. A peremen körben papucsos fenyők bepecsételt motívumai, és egy ilyen található a kagylós alj tengelyvonalában. E finom rajzú motívum és az igen jól iszapolt, keményre égett fehér cserép tanúskodik a török készítés mellett. Eleddig a XIX. században általánosan használt kagylós alj alkalmazása e korból nem volt ismert, igaz, ottani barokkos megfogalmazása ettől élesen elüt. A kagylós alj közepén még égetés előtt betömött apró lyuk nyoma látszik, melyet belülről szűrőszerszám okozott.

Az E66 sajátossága a zsák alakú, kis magasságú talp, mely fölött a csészét 9 kerekded, cseppalakú borda tagolja, melyek árkaiban fenyőágszerű, felettük apró napszerű motívumok. Felszínén kopott vörös festés. A talpas pipák igen kisszámú, de nem ismeretlen csoport (talp lap nélkül: E14, más fejformával Kerameikoszban: ROBINSON 1983, 274, Pl. 52, Nr.5).

Az E67 csészéje nem szélesebb a nyakgyűrűnél, és fokozatos átmenettel kapcsolódik a nyakhoz. A nyakgyűrű alsó éléről induló bekarcolt, széttartó vonalak a csésze nagyobb részét elfedve annak pontsorról

díszített pereméig futnak. A díszítetlen kémény apró peremmel beljebb ugrik. Közeli analógiáján a hasonló jellegű és elhelyezésű vonalkázás stilizált levelet tölt ki (Svájc, Breisach: DUCO-SCHMAEDELCKE 1998, 783, 46, Abb. 3/6,8). Azt Rajna-vidéki árunak tartják a XVII. század 2. feléből. Példányunk kis tüztér átmérője e keltezéssel összhangban van, de a fej tagolása török *jellegű* pipák vonása, mely hazai (talán magyar) termékről tanúskodik. Ezt a datálást és a magyar készítést erősíti meg az Ónodon előkerült, 1679-es feliratot viselő pipatöredék is (TOMKA 2005, 612, 3. t. 3), melynek megmaradt nyaka példányunkéhoz nagyon hasonló (5. kép).

Nyakak

Kerek nyakgyűrűs nyakak

A mázas nyaktöredékek egyike a sárgászöld mázas E68 nyolcszögletű nyak, kürtszerűen táguló, éles peremű nyakgyűrűvel és tölcséres előgyűrűvel. Nagyon hasonló nyakú pipa került elő Varsóban (MEYZA 2005, 34, Abb. 5). További három nyakgyűrű szintén tölcséres előgyűrűje domború előlapot visel. Az E69 sárgás krémszínű mázas, kissé ívelt nyakán hosszanti bordák fedik a kerekded nyakgyűrűt, melyet alul hornyolat övez, apró gallérral szegélyezve (ilyenek ismertek Palánkról: GAÁL 2004, 284, 74, 75). A sárga mázas E70 kissé sarkosan formált kerek nyakgyűrűjén ritkább, szélesebb ferde bordák láthatók, melyekhez a nyak felől keskeny párkány tapad. A harmadik zöld mázas, nyakgyűrűjét ferdén fűzfalevél alakú és egyenes vájak tagolják, alatta vékony, domború lécs, mely a gallérral szegélyez egy hengeres hornyolatot (E71). A nyak alján apró, kerek fül helyezkedik el, a nyakba is bevágódó furattal. Nagyon hasonló füles pipa került elő Palánkról (GAÁL 2004, 283, 73), kissé távolabb esnek az ónodi füles példányok (TOMKA 2005, 619, 4. t. 5 és 7). A méregzöld mázas kerek nyakgyűrű viszont díszítetlen, alatta a nyakat két párhuzamos bekarcolás övezi (E72). Az E73 a zöld mázas, nagyon rövid nyak oldalán 3-3 hosszanti borda köti össze a törött, gömbölyű nyakgyűrűt és a kerekded fejtöredéket. A csésze meglévő szélén két nagy domború pont.

A *máztalan nyakak* legszínvonalasabb kidolgozású darabja egy finoman iszapolt, világosvörös, vékony, nyolcszögletű forma (E74). Keskeny, kerek nyakgyűrűjén futó kutya domború mintasora, a tölcséres előgyűrűn, a nyakgyűrű alatti párkányon és alatta sűrűfogú kerék vonala. Szürke, jól iszapolt anyagból készült a két félhengeres vájattal övezett kerek nyak (E75), melynek kerek nyakgyűrűjén három pecsétlő közös ábrája ismétlődik (két szívet félkörív köt össze, benne zárt tulipán motívum). Előgyűrűje kissé tölcséres. Igen egyszerű az E76 vörös, hengeres nyak,

ferdén futó fogaskerék-vonalas díszítésű kerek nyakgyűrűvel.

A kerek nyakgyűrű kisebb módosulásai is megfigyelhetők: egy sárgásszürke példány hosszú, egyenes nyolcszögletű nyakának szár felőli felén kiemelkedő szalag domború X-ek mintasorát viseli (E77). Ezt hengeres vájat után hagyma alakú nyakgyűrű és tölcséres előgyűrű követi. Egy apró előgyűrűs hagymaalakú nyakgyűrű elsimuló részét hosszanti vonalak díszítik (E78). Az E79 szürke hengeres nyaka gazdagon díszített finom rajzú pecsétlőkkel: a nyakon háromszögekbe rendezett lángszerű(?) motívumokkal, a gallérral és hornyolással elválasztott korongalakú nyakgyűrűn egy motívumpecsét hegyes végének benyomataival. Előgyűrűje kissé tölcséres.

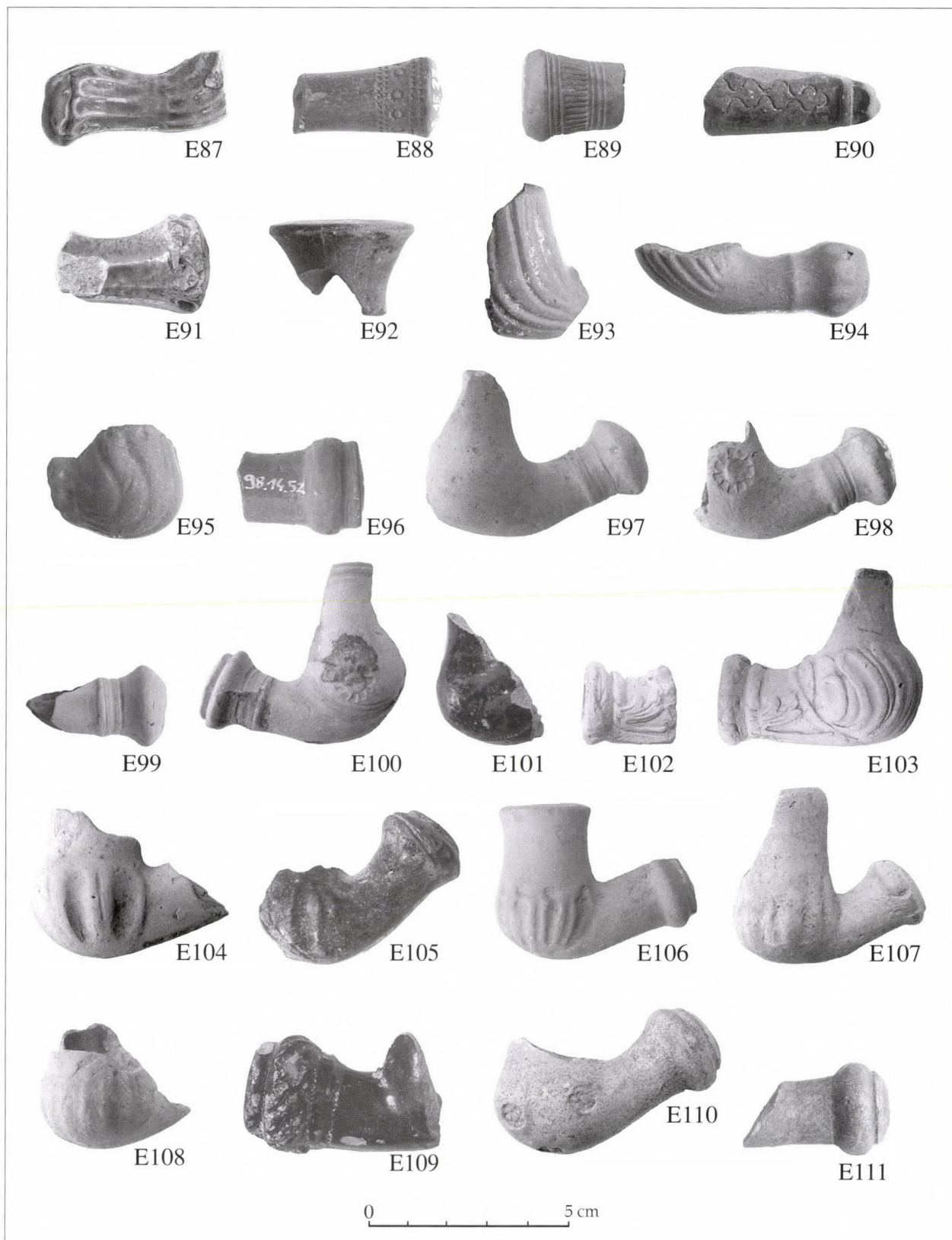
Kerek, elnagyoltan kialakított nyakgyűrűs, díszítetlen, világosbarna hengeres nyakak is ismertek (E80, E81) (5. kép).

Kúpos nyakgyűrűs nyakak

A fényes E82 nyolcszögletű nyakán lévő kónikus nyakgyűrűt vékony, papucsos fenyő alakú benyomatok tagolják. Kis előgyűrűjén és a nyakgyűrű alatt bástyafok mintasor. Az E83 fényes, vörös hengeres nyakán kónikus nyakgyűrűt visel pántlika alakú bepecsételésekkel, alatta kiemelkedő szalag, melyen két fogaskerék-vonal fut. Ezt mihrábfülkék domború sorának görgőpecsétlővel kialakított sávja követi. A nyak egyenes tágulással megy át a jórészt hiányzó fejbe, melynek oldalán hosszú, keskeny, fenyőágyszerű benyomat van. Az E84 egyenes, hengeres nyak, melynek szár felé szűkülő, kúp alakú nyakgyűrűje és kiugró előgyűrűje szokatlan forma. A nyakgyűrű kónikus felülete és a nyakon két sáv sűrű ferde vonalkázással díszített (5. kép).

Fazettált nyakgyűrűs nyakak

Különleges formák a gúla alakú, fazettált nyakgyűrűk (E85, E86). A nyakgyűrű erősen ívelt előlapja felfelé billent, így a gallérig tartó 8 homorú fazetta közül a felsők megrövidültek. A gallér után kerek a nyak. A zöld mázas E86 példány török eredetét a nyakgyűrűjén és egyenes nyakán körbefutó mihrábsoros minta mutatja. A barnászöld mázú E85 ívelt nyakán mindkét oldalon alul egy-egy csúcsív és általa közbezárt vonal domború rajzolatát szakítja meg a törés. E nyakgyűrű típus széles körben ismert (Pécs: PARÁDI 1958, LXII. t. 13; Palánk: GAÁL 2004, 277, 46; Fülek: KALMÁR 1959, 37, LXXVIII. t. 2. sor 3. kép; Nagyvárad (?): TOMKA 2000, 128 5f/4, XXII. t. jobb alsó kép). A nyakforma kapcsolatban áll az E87 sárga mázas pipáéval. Ennek 10 plasztikus szírommal

6. kép Cseréppipák az esztergomi várból (E87–E111)
Fig. 6. Clay pipes from Esztergom castle (E87–E111)

fedett, lefelé megnyúlt nyakvégét felfelé billenő ívelt előlap zárja le. A gallér után a hajló nyakról a fejre ívesen futó 12 szíromsáv fedi a felületet. A típus szélesen elterjedt, minden ismert esetben sárga mázzal. Közel ép párhuzamain a nyak fokozatosan bővülve és kanyarodva megy át a fejbe, a szirmozás csak a fej felső sávját hagyja szabadon (Eger: KOVÁCS 1963, 246, III. t. 4; Füleik: KALMÁR 1959, 37, LXXVIII. t. 4. sor 1. kép; Palánk: GAÁL 2004, 277, 44; kicsit távolabbi Bátaszék: GAÁL, 2004, 277, 47) (5–6. kép).

Nyakgyűrű nélküli nyakak

A gyűrű nélküli nyakak enyhén tágulnak a szár felé. Az E88 szárfelöli végén az apró, 10 szirmú rozetták benyomatait 2-2 fogaskerék-vonal övezi, mely a nyak tövében is mutatkozik. Egy másik nyakvéget körben sűrű hosszirányú rovátkák díszítenek, hármaskeresztirányú körvonalakkal határolva (E89). Az E90 mindkét irányban töredékes nyak, melyet visszaforduló hullámvonal díszít. A nyak az összeszűkülő részén lévő plasztikus gallér után sokszögletű formát ölt, melyből két lap vehető ki.

A sárga mázas E91 nyolcszögletű, ívesen táguló nyak, végén minden lapon kis ív benyomata, az éleket kis vonalkák metszik (6. kép).

Kémény

Az E92 erős ívben táguló, vékony falú kémény. Jól iszapolt világosszürke anyaga a formával együtt török eredetre utal (6. kép).

XVIII. század

Tőke nélküli, lécezett pipák

A vékony nyakú, festett-polírozott pipák C csoportja továbbfejlődésének tekinthetők az E93, E94. Megőrzik a nyak kettős megtörő vonalú csatlakozását a fejhez, a gallért, a fej kihajló peremét és a nyakgyűrű csillagszerű kiképzését. A nyakgyűrű 10 ágú csillagja azonban már lágyabban formált, a fej pedig alig felfűjt. Az igaz egyediséget azonban a lapolt (fazettált) felszín helyett megjelenő, a fej két oldalán a nyak csatlakozásától majdnem a fejperemig futó domború 6-6 léce jelenti. Ezek a fej alját és elejét szabadon hagyják. Hasonló, a fej hajlását követő, a fejet (és nyakat) többé-kevésbé befedő domború léckötegek jelennek meg már a XVIII. közepe előtt tőlünk nyugatra a holland jellegű pipákon (a XVIII. század 2. felében pedig már manufaktúrában is, Roşcinban: WITKOWSKA 1989, 292, Tabl. 9. IV). Ez esetben is, bármely irányban történt az új felületkiképzés eltanulása, pusztán ez kerül átvételre, míg a pipatest formája változatlan marad. Az új módon díszített nyugat-európai pipákon a jellegzetes sarkantyú elmarad, és ez a tény, a lécezés

fazettálást vagy a fej felső sávját szintén szabadon hagyó vájtolást (ld. E87, GAÁL, 2004, 277, 47) idéző jellegével együtt azt sejteti, hogy ezúttal az eredeti (fazettáló) hatás tőlünk indult nyugat felé. Az, hogy ez ott átalakult és visszahatott, nem zárható ki, mivel nálunk a fazettálással ellentétben a domború lécezés kevésbé terjedt el. Ennek ideje a XVIII. század első felére tehető, amikor a kulturális csere minden akadályát elhárult.

E lécezés hatását mutatja az E95 is, mely már más típust képvisel. A töredékesség miatt csak az igen hegyes nyílásszög, a fej aljára és elejére is kiterjedő lécezés, valamint az ezt lezáró nagyobb kerek lyukak mutatják az eltérést. A két lécezett típus között azonban további, valószínűleg műhelybeli rokonságot jelent a pipák alapanyagának jellegzetes vörös színe és fényes felülete. Ugyanilyen anyaggal és felülettel készült, azonos műhelyt sejtetve, az E96 előgyűrűs nyaktöredék, melynek nyakgyűrűje a török formákhoz képest csekély mértékben emelkedik ki (6. kép).

Tulipánforma fejű pipák

Az ide tartozó pipák egy részének folyamatos átmenettel olvad a nyaka a fejbe (E97-E99). A fejforma, az orsógomb alakú nyakgyűrű, a gallér fölött két karcolt vájatú nyak, valamint a méretek alapján azonos modellből származik az E97 és az E98 (és a velük megegyező E99 nyaktöredék). Benyomott rozettáik talán időbeli különbséget jeleznek közöttük: az előbbié 11, léccel elválasztott szírommal jelenik meg a fej két oldalán, utóbbié nagyobb 6 szirmú pontrozetta a fej frontális oldalán. E darabok a vékony nyakú, festett-polírozott pipák C csoportjának hatását hordozzák a fej-nyak főbb vonalaiban, törtvonalú találkozásában, de a fej alja itt hegyesebb ívben záródik, a nyak kissé vastagszik, a nyakgyűrű egyszerűsödik és a felszín nyers marad. Ezeknek műhelyéből került ki minden bizonnyal az E100, úgy azokkal megegyező anyaga, mint nagyon hasonló, 10 léccel elválasztott szirmú bepecsételt oldalsó rozettái miatt. Ennek teljes tökéje és előgyűrűs, kissé tölcéses, de kerekített nyakgyűrűje más hatásokat is hordoz. E példányhoz kapcsolódnak legszorosabban a Varsóban található analógiák (MEYZA 2004, 57, Abb. 3/b,c, 4), melyek a XVIII. század első felére keltezhetőek. A két forma egy műhelyen belüli készítése egyidejű létezésüket bizonyítja, és ugyancsak utal a vékony nyakú, festett-polírozott pipák eleven hatására a XVIII. század első felében.

Külön fontossággal bír a vörös anyagú, barna mázas fejtöredék (E101) fogaskerékkel határolt rövid tökéjén, a tengelypontban elhelyezett koronás F Z monogramos bélyegzője miatt (2. kép). A mázazás ugyan a pecsét részleteit kissé homályosította, de az

E29 bélyegzőjével azonosnak látszik. Eszerint a közpipák kései formáján és a Lentiben előkerült, elsimuló nyakgyűrűs, lágyvonalú alakon kívül ez az országos piaccal bíró műhely tulipánformájú, mázas típust is készített, mely e formák egyidejű létezéséről biztosít. Ez, véleményünk szerint, a XVII. század vége – XVIII. század elején lehetett.

Egyes példányoknál a fej tulipánformáját megőrzi, de *az alsó, gömbölyded rész plasztikus díszítése* annak elkülönítését jelzi. Az E102 és E103 egyazon modellből származó sárga pipák. A korong alakú nyakgyűrűt párkány követi, melyről a nyak mindkét oldalán 3 plasztikus akantusz levélke ered, köztük a varratvonal vonalában vastag szár, melyről a fejen vajatolt, visszahajló levelek indulnak és befedik annak alsó, gömbölyű részét. Noha a nyak fokozatos átmenettel megy át a fejbe, mégis töke határvonalra utaló domború lécválasztja a két tájéket. A plasztika rusztikussága és a felület elnagyoltsága provinciális mesterre utalnak, aki a 80°-os körüli nyílásszög alapján inkább a XVIII. század elején működhetett.

A szirmosan vajatolt, tulipánforma fejű pipák egyik típusánál a hengeres nyak folyamatos átmenettel olvad a gömbölyded csészébe, melynek igen széles, ívelt aljú árkolásai csak a csésze oldalára terjednek ki és egymástól vékony vonal választja el ezeket. Így domború vonal övezte szíromszerű homorú képletek jönnek létre. Az E104 hatszirmú fehér csészéjén kissé ívesen behúzott, törött kémény áll. A zöld mázas E105 hengeres nyaka végén keskeny, kerekített nyakgyűrűt és apró előgyűrűt visel. A nyakgyűrűn nagyon ferde, a gyűrű síkjával közel párhuzamos rovátkolás. Az elkeskenyedő nyakgyűrű és rovátkolása jellege, továbbá 55°-os nyílásszöge már a török utáni időkre tehető. Kérdéses, hogy nagyobb nyílásszögű társa (70°) korszakban megelőzi-e. A másik típus közel áll e formákhoz, de a kerek záródású tőkéje és a 8 szírom feléti elmosódó motívum (talán rozetta) megkülönböztetik azoktól (E106). Elsimuló kerek nyakgyűrűje van. E típus kanonizálódását jelzi távoli területről előkerült analógiája (Bács: NAGY 1961, 96; Taf. XII/9). E formák kapcsolatban állnak a bordázott török csészékkel (E25-E26, E38), de vajatolásukhoz a barokk levélmotívumok megfogalmazása is szembevetően hasonlít (E103).

Az E107 és a vele azonos modellből származó E108 esetén a magas fej csak alig behúzott, így a tulipánforma kevésbé látszik, a fej hengeres benyomást kelt. A csekély kerek nyakgyűrű előtt kis előgyűrű. A fej alsó, kerekded része gerezdelt, az árkolásokban lefelé forduló fenyőág motívum, melyet a

modellbe pecsételtek. A pipák felülete eldolgozatlan, anyagihiányos. A magasodó tűztér, a tulipánforma erőtlenedése alapján a pipák a XVIII. század 2. felére tehetőek (6. kép).

Feltételesen tulipánforma fejű pipák

Az E109 robosztusabb nyak, előgyűrűvel és nyakhoz simuló, kissé szögletes párkánnyal. Az áltökével csatlakozó kis fejtörődék nagy kerekded fejet sejtet, mely valószínűleg tulipánformájú. A tengelypontban domború szírmú rozetta bepecsételt motívuma, a nyakgyűrűn fogazott hullámvonal ferdén nyomott pecsétei. A nyakgyűrűt és gallért apró fogaskeréknyom övezi. A finomrajzú motívumok török hagyományra, nagyobb szárnyílása és mérete és vörös anyagon sötétbarna máza a török kor utáni időkre utalnak.

Az E110 gyenge, világoszöld mázas példány töke nélküli, vélhetően tulipánforma fejű. Elszedett előgyűrűjén és kis, elsimuló nyakgyűrűje alatt is fogaskerék-vonal. A fej gömbölyded alsó részén ötször pecsételtek be egy hatszirmú pontozottát. Ugyanezen modellből származik az E111 nyaktörődék. Törödéke-sebb formák az E112 (feje oldalán és tőkéjén apró 8 ágú kerékrozzetták pecsétei), E113 (tőke nélkül), az E114 és E115 (mindkettő tőkével). Az E115 kerek nyakgyűrűje nem különül el élesen a nyaktól.

Szintén tulipánforma fejet lehet sejteni tőkével formált fejtörödéke alapján a cserépszín anyagból készült E116 és a vele azonos modellből eredő E117 pipáknál. Különlegességük a nyakon elhelyezett domború cseppek az ovaloid nyakgyűrű alatt.

Az E118 kúpos nyakgyűrűt és előgyűrűt viselő nyaka tőkével alakulva fogja át a fej gömbölyded alját, mely fentebb ívesen behúzott. A díszítetlenség és a nyakgyűrű alakja miatt feltehetően nem török áru (6–7. kép).

Tompa vállvonalú pipák

E fejek kerekded alját felül tompa él zárja, mely után ívelten behúzott felső rész következik. A nyak fokozatosan megy át a fejbe. Alakjukban a csésze és kémény közötti határvonal feloldódásának átmenete látható, lépcső a félgömb alakú csészétől a tulipánformájú fej felé (ilyen vonás figyelhető meg az E122-nél is). Az E119 esetében ez kiegészül a nyak kissé megtörő ívével, s így ez a vékonynyakú, festett-polírozott pipák C csoportjával mutat kapcsolatot. A fej és nyak alján tompa él fut. Áltökéje kettős vonallal jelölt. Nyakgyűrűje az E105-ével egyezik meg. Az E120-nál egyedi megoldásként a nyakgyűrű után a nyak megduzzadó formát ölt (golyvás nyak). Ez talán a gallér továbbfejlődéséből jött létre. Tétova alakja a rossz minőségű, lepattogzott, kopott zöld mázzal a

7. kép Cseréppipák az esztergomi várból (E112–E133)
 Fig. 7. Clay pipes from Esztergom castle (E112–E133)

török kor utáni időszakra utal. Hasonló formák Léváról ismeretesek (DRENKO 1976, 123, Obr. 9/6, 8), ott kettős golyvával alakították a nyakat. Az E121 feketésbarna agyagmázzal bevont, polírozott

példány, varratvonala jól látható. Sajátosságát a fejszélességét megközelítő, kürtalakú nyakgyűrűje adja, mely nyaktengelyhez képest erőteljesen felfelé billen.

Az E122 egyedisége, hogy nyakán alul gerinc fut a tölcésesen szélesedő nyakgyűrűtől a csésze pereméig, mint az E46-nál. A fej a félgömbös csészéjű, hengeres kéményű alaknak lágy vonalú változata. Ilyen gerincű és nyílásszögű példány Boroszlóban ismert (WITKOWSKA 1998, 316, Ryc. 22i) (7. kép).

Kerekded (pontosabban be nem sorolható) csészéjű alakok

Az E123 kerekded csésze, melyen a vajatolást hengeres árkok alkotják a tőke érintetlenül hagyásával, köztük vékony bordák maradnak. A kürtszerű nyakgyűrű a hosszabb nyak közepén kis lépcsővel kezdődik és kis előgyűrűt visel. Ez újszerű megoldást jelent az általánosan elterjedt kerek nyakgyűrűhöz képest. A pipa analógiája egy XVIII. sz. első harmadára vagy valamivel előbbre datálható poznańi példány (WALKIEWICZ 1995, Ryc. 2/2). Annak rövidebb nyaka és kisebb nyílásszöge későbbi jegy, de az E123 nagy szárnyílása (10,5–11 mm) ellentmond annál korábbi keltezésnek.

Az E124 nyaktöredék cseppalakú, felfelé megnyúlt nyakgyűrűvel, sárgásfehér, iszapolt anyagból. A nyak alján kétoldalt indaszerű díszítés, a fej megmaradt gömbölyded hátsó töredékén körbe foglalt geometrikus rajzolat. Az egyedi nyakgyűrű párhuzama Poznańból ismert (WALKIEWICZ 1995, 249, Ryc. 2/1), ott tulipánformájú fejhez kapcsolódik, mely további analógia alapján a XVIII. sz. első felére keltezett.

Az E125 kerek nyakgyűrűt viselő hengeres nyak, melynek végén kettős vonallal jelölt áltőke, a töredék alapján kerekded fejbe megy át. A nyak alján kis lábnyomszerű benyomatok sora. A mellettük elhelyezett, kerekded mezőjű kis latin betűs pecsét jelenti a szürkésfehér, jól iszapolt anyagú pipa különlegességét (2. kép). Olvasata IOC. Evvel azonos vagy nagyon hasonló megjelenésű bélyegzővel láttak el a nyak alján egy XVIII. századra keltezett poznańi pipát (WALKIEWICZ 1995, 250, Ryc. 2/6, Ryc. 3/6). A két utóbbi pipa díszítése és formái kitűnnek a többi közül és északi (lengyel) kapcsolatokra mutatnak.

Külön forma a barnásvörös E126, a nyak töretlen ívvel hajlik a fejbe, annak két oldalán barokkos volutás plasztika. Nyakgyűrűje lágyabb indítású, előgyűrűjét fogaskerék-vonal díszíti (7. kép).

Nyakak

Elsimuló kerek nyakgyűrűs nyakak

E jellegzetes csoportban az alacsony nyakgyűrű lágy ívvel emelkedik ki a nyakból, ellentétben a török kerek nyakgyűrűk éles határával (E127, E128, és a

már említettek közül az E96, E106, E110-E114). A kis előgyűrűn majdmindig, a nyakgyűrű alatt többnyire fogaskerék nyomvonalra található. Egy esetben a nyakgyűrűn 9 szírmű kis bepecsételt rozetták vannak, alatta két körbefutó árkolás, mely talán párkányt imitál (E128). A nyakgyűrű, mint fentebb állítottuk, gyorsabban változó formai elem, így e jellegzetes fajtája is többféle fejformához kötődik: tőkével rendelkezők (E112, E114) és tőke nélküliek (E110, E111, E113) vélhetően tulipánformájú fejjel. A fogaskerékben és egyszerű rozettákban kimerülő díszítés, a tulipánformájú fej (E106) és a gyenge minőségű máz alkalmazása (E110 és E111) török utáni időkre utal. Végül ilyen gyűrűt találunk a Lentiben előkerült példányon (ZÁVODI 2003, 194, 15. kép 4), melynek F Z pecsétje szintén a XVII. század vége – XVIII. század elejére tehető. A török pipákon még erőteljes nyakgyűrűnek ez az elsimulása a többirányú változás egyik jele, a kora XVIII. századi pipák egyik új vonása (7. kép).

Kürtszerű nyakgyűrűs nyakak

A fehér, jól iszapolt anyagú E129 egyenes, hengeres nyakát a lépcsős kiszélesedés után mélyen tagolt fűrészfogas mintasor övezi (ezért a lépcső első pillantásra gallérnak tűnhet). A nyakgyűrű kürtszerűen szélesedik, és erős előgyűrűt hord. Ugyanilyen nyakvéggel talákoztunk az E123-nál (szárnyílásaik egyaránt nagyok, 10–11 mm közt), de hasonló az E118 is. Tágabb körben ide tartozik az E130 apró előgyűrűs kürtszerű fehér nyakgyűrű. A kürtszerű nyakgyűrű típus viselői a korábban említett, rusztikusabb példákkal együtt (E13, E14, E67, E121, E122) több megfogalmazásban ismertek, több műhelyt és kor képviselnek, s e nyilvánvaló népszerűség a helyi hagyomány erős továbbéléséről tanúskodik. Eddig említett analógiáik keresztény (nem török) hagyományt sejtetnek (7. kép).

Egyéb nyakgyűrűs nyakak

Az E131 halványzöld mázas füzöld (csorgatott?) csikokkal, domború nyakgyűrűje alatt két karcolt vonal övezi a nyakat. Az olajzöld mázú E132 nyaknál kevésbé szélesebb, ferdén rovátkolt kerekített nyakgyűrűt visel. E kettőnél a gyengébb mázminőség (pl. kopottság), és különösen a máz szokatlan színe, az esetlen megformálás és előgyűrű-hiány együttesen utal arra, hogy már a török utáni évtizedek termékeivel van dolgunk.

Szokatlan a gombaalakú nyakgyűrű, mely felé kissé szélesedik a hengeres nyak (E133). A nyak végén a tőkét határoló fogaskerék-vonal töredéke látható (7. kép).

Összefoglalás

Az esztergomi várból származó 92 török kori példány (142 tömegáru ismertetésének későbbre hagyásával) igen tekintélyes súlyt képvisel a hazai, sőt, a török birodalom területéről származó pipaleletek közt is. (A Palánkról származó, eddig egyetlen teljes hazai anyagközlés 62 török kori példányt ismertetett, a tömegterméket leszámítva; ezt mennyiségben a szemelvényesen közölt egri anyag 33 egyedi példánya követi.)⁶ A XVIII. századra keltezhető 41 lelet (szintén tömegtermékek nélkül) jelentősége még kiemelkedőbb, mivel ismeretük máig csupán néhány szórványos közlésre szorítkozott.

A XVII. század elején kezdődő pipázás első tárgyai közül valók lehetnek az egyedileg készített, L alakban meghajlított, vaskos csőpipák, melyek vélhetően pipakészítésre nem szakosodott fazekasok kezéből kerültek ki. Kérdéses, hogy ezekből származtatható-e valamely későbbi alak. A jelek szerint – a kezdeti formai útkeresést mutató példányok alárendeltek – inkább kierlelődött, idegen formakincs beáramlása történt. Ilyenek pl. a gömb ill. ovaloid csészéjű alakok (melyek sok formánál kiindulópontjai lettek), a töke, a kerek nyakgyűrű, az előgyűrű. A hazai pipakészítők ezeket azonban nem csak átvették, hanem tevékeny és alkotó módon honosították, átformálták és újakat teremtettek.

A gazdag esztergomi leletegyüttes és az eddig korlátozott számban közzétett hazai pipaanyag alapján megállapítható, hogy a nagy formagazdagsággal jellemezhető török pipaművesség az 1650-es évekre már országosan elterjedt típusokat hoz létre, divatokat teremt, melyek jelentős hányadát teszik ki a XVII. század második feléből származó példányoknak. Ezek a helyi formáktól jól elkülönülnek, ugyanakkor azok számára érzékelhetően hatásokat közvetítenek. Ekkor jelenik meg a töke nélküli pipák több alakja, melyeket legfeljebb fogaskerékkel díszítenek, kerek nyakgyűrűjük és előgyűrűjük nincs, s bennük gyakorta, hol közvetlenebbül, hol távolabbról a hollandi jellegű pipák hatása vehető ki. Ugyanakkor tűnnek föl a

plasztikus (modellből eredő) díszítésű formák, s velük összefüggésben növekszik a mázazás részaránya is (a tömegtermékek nélküli török anyagban 24%). A mázas pipáknál a plasztikus díszítést részesítették előnyben, mert a máz ezt emelte ki, míg a mázatlan, igényesebb példányok jól iszapolt anyagán a finommívű pecsétlők alkalmazása uralkodott. A török kor végére tehető a korong alakú csészék és a tulipánformához közelítő fejek.

A nyakformák, a maradibb fejformákkal ellentétben, gyorsan és könnyen cserélődő elemek és ez a feldolgozott anyagban is alátámasztott tény korrelációs és leszármazási kérdésekben döntő súlyú volt és lehet.

A török korban jelentékeny kereskedelem folyt bolgár területekkel, erre utal a mindkét helyen nagy számban előforduló vékonynyakú, festett típuscsoport (valószínűleg más balkáni és török anyagok közvételére újabb kapcsolatokra is fényt derítene). A megszállt Magyarország területe viszont pipatípusok szempontjából török időkben is egységes területnek tűnik a Délvidéktől Nagyváradon át az északi Esztergomig, sőt, sokszor a királyi Magyarország végváraiig.

A hazai első latinbetűs műhelybélyegzők a XVII–XVIII. század fordulója környékén jelennek meg erősen török hatás alatt álló termékeken.

A XVIII. századi anyag itt bemutatott részében a lágy vonalvezetés, felületképzés válik uralkodóvá (elsimuló nyakgyűrű, lágy bordák), és a török korban megjelenő tulipánformájú alakok virágkorukat élik. A mázazás részaránya csökken (19%), a máz sokszor gyenge, új színeket mutat. Több példány lengyel kapcsolatokra vet fényt, elsősorban a XVIII. század elejéről, s bár ezek részben egyedi példányok, mégis új tendenciát jeleznek, új kulturális közösség létrejöttét.

Jellemzőnek kell tartanunk, hogy – tömegárukat nem vizsgálva – a török korból azonos modellből származó pipákra nem akadunk, ellenben a XVIII. századi, feleannyi anyagban 5 eset is ismert vagy feltételezhető (11 példány), tehát az anyag negyede. E tény egyik oka a helyi termelésnek (a kereskedelem rovására) növekvő szerepében kereshető.

Katalógus⁷

A katalógusban szereplő rövidítések: B.: barna, Cs.: cserépszínű, Fh.: fehér, Fk.: fekete, R.: rózsaszín, S.: sárga, Sz.: szürke, V.: vörös, Z.: zöld, af.: agyagfesték, m.: máz, r.ég.: rosszul égetett, j.i.: jól iszapolt, ft.: foltos, hv.: halvány, b.: belül, CsD: csésze-átmérő, KD: kémény-átmérő, KM: kéménymagasság, TD: tüztér-átmérő, TM: tüztér-magasság, TH: testhossz, NyH: nyakhossz, NyD: nyakátmérő, NgD: nyakgyűrű átmérő, SzD: szárnyílás, FM: fejmagasság, a: alul, k: középen, f: felül mért adat.

	Ltsz.	anyag és felszín	CsD	KD	KM	TD	TM	TH	NyH	NyD	NgD	SzD	FM
E1	98.14.45	fakó V-sB.							45≤	18	20	8	
E2	98.14.38	V., sov.							26,5~	25	23,5-24,5	8,5-9-5	
E3	98.14.46	Sz.							29<	21,5-23	27,5-28	9-10	
E4	98.14.42	Sz-sB., V.ft							28<	20,5≤	16	7,5	
E5	98.14.44	V., B ft.; fényes							39<	18	16,5-17,5	8-8,5	
E6	98.14.40	V., Sz.+B. ft., félfényes							45~	19,5-20	22,5-23	8,5-9	
E7	98.14.41	V., hv..B. ft.							22,5	23,5	23-23,5	7,5-8	
E8	98.14.36	vil.B.; fényezett				24f	23,5						
E9	98.14.37	V., hv..B. ft.		27,5-29,5	35<	17f	27						
E10	98.14.8	B., polírozott	28		20,5a			74	45	23,5-24	27-27,5	10,5-11	
E11	98.14.43	vil.B.; félmatt							37,5~	23,5	26,5	10	
E12	98.14.39	R., Fk. csíkok							38,5~	22,5-25,5	28-33,5	9,5	
E13	98.15.63	vil.B.							19	21,5-23	33	11	
E14	98.15.64	B.							18,5	19-19,5	30	11,5	
E15	98.14.27	vil. R.	27			13,5a							
E16	98.14.29	R-sFh.; Z. m.								13,5	18~	7,5~	
E17	98.14.30	S.	25,5			14a		53	30~	14-14,5	20,5	8	
E18	98.15.29	vil.B.				13,5~				13,5			
E19	98.15.89	vil. R.	31,5			17,5	30						
E20	98.15.22	S-sFh.	31				16,5						
E21	98.15.65	cserépV.	29				16,5			18			
E22	98.15.32	Fh., b. Fk.	27				15,5			13,5			
E23	98.15.30	vil.B.							21,5	14	24,5	8	
E24	98.15.91	B-sFh.				16≤			14	15-17	23,5-25	9	
E25	98.15.20	S-sFh,isz; S. m.	30,5	20,5a		14,5							
E26	98.15.85	R.; S. m.							28,5	13,5-15	21,5	7	
E27	98.15.23	Fk-sB.	31,5	22,5		14,5				13,5			
E28	98.15.84	S-sFh, j.i.; S. m	26	21		15							
E29	98.15.34	B-sV.; fényes	27	21,5-24,5		16,5-17a			31~	16,5-17,5	21,5≤	9	
E30	98.15.37	B-sFh.							32	15-16	20,5	8	
E31	98.15.40	S-sFh.							33,5	15-16	20-21,5	8	
E32	98.15.61	S., V. ft.						73<	36,5	18,5-21	26	9,5	
E33	98.15.66	V.							29	16	22	8	
E34	98.15.19	Sz-sFh.	32,5		24,5a	16							
E35	98.15.88	S-sFh, isz; S. m	31	21~		14,5				15			
E36	98.15.75	Fh, j.isz; Z? m.				16~			28,5	15,5	22,5	8	
E37	98.15.76	R-sFh.; Z. m.							24~	13,5	23	7	
E38	98.15.71	B., V. ft.	25			15,5a	26		20	14-14,5	21	8	
E39	98.15.18	S-sFh.											
E40	98.15.42	S., isz.							29	16	23	9,5	
E41	98.15.43	S., ft., isz.							24	16-17,5	20,5-22	9	
E42	98.15.48	Fh., b. Sz.							31≤	17-19	23,5	10	

	Ltsz.	anyag és felszín	CsD	KD	KM	TD	TM	TH	NyH	NyD	NgD	SzD	FM
E43	98.15.51	S-sFh.							22	17-18	21	8,5	
E44	98.15.50	Fh.	24						19,5	19	24	10	
E45	98.15.86	S-sFh.; Z. m.								16,5-17	22-26	7	
E46	98.14.50	hv.. R.							28,5	13,5-14,5	21-23	9-9,5	
E47	98.14.19	B., r.ég.	25			18,5f	40e						
E48	98.14.11	fakóV., r.ég.	24			18f	35h			13,5			
E49	98.14.20	fakóV; B. af.	24			16-16,5f	27						38~
E50	98.14.12	B., r.ég.; V. af.				16a				13,5≤			
E51	98.14.14	B., r.ég.	26			16,5k							
E52	98.14.15	B, r.ég; V+B af.	27,5	23,5f		18f	29						36,5
E53	98.14.17	B.; V. af.	29	24f		17-17,5	32,5						37
E54	98.14.18	B.; V. af.		21k		15a, 16f	33,5						36
E55	98.14.16	B., r.ég.; V. af.				16a				13-14			
E56	98.14.13	R.-s	30,5≤			18a≤,20f≤							48≤
E57	98.14.1	B.		22,5a~		12a, 15f	29						
E58	98.14.10	B., r.ég.; V. af.	28~			17,5a,19,5k			33,5	15-15,5	22-24	9,5-10	
E59	98.14.21	fakóV.; V. af.							41~	13-13,5	20-20,5	9,5	
E60	98.14.22	fakóV.; V. af.					30,5≤		28	14-15	17-18	8	
E61	98.14.24	B, r.ég; V+B af.							23,5≤	14	19,5	8,5	
E62	98.14.23	fakóV., r.ég.							29,5~	13,5	19-19,5	9	
E63	98.14.25	fakóR,r.ég;V af							29,5~	13,5-14,5	19-20		
E64	98.15.207	V.								14,5-15	21-21,5	8	
E65	98.15.24	Fh., j.i.; Z. m.	25,5	17		11							
E66	98.15.62	B-sV., V festés	30			17							
E67	98.14.7	V.	22≤			15k			20	16-17	23	8	
E68	98.14.33	SsFh,j.i.;ZsS m.								12≥	21	7-7,5	
E69	98.15.90	S-sFh.; S. m.							24~	15-17,5	24-24,5	8	
E70	98.15.80	S., j.i.; S. m.								13-15	20-22	7	
E71	98.15.81	S-sFh.; Z. m.							28~	17,5	25	8,5	
E72	98.15.79	S-sFh.,b. Sz, j.i.; Z. m.								13,5	21,5	9	
E73	98.14.31	vil. R.								15-16,5		7<	
E74	98.15.26	vil. Cs.							26	12	20	7,5	
E75	98.15.13	vil.Sz., j.i.							27~	14	20,5	7,5	
E76	98.15.116	V., b. Sz.								15,5≤	22,5-23	9	
E77	98.15.12	vil.Sz., B. ft.								12	19,5	7	
E78	98.15.16	Sz-sB.									18	7	
E79	98.15.15	vil.B.								15	23,5-25	7,5	
E80	98.15.206	Sz-sB.											
E81	98.14.51	hv..B.							24~	13-14,5	22	8,5	
E82	98.15.21	B, V. ft.; fényes							31~	17	25	8	
E83	98.15.25	V; b. Sz; fényes							37	13,5-14,5	20,5-21	7	
E84	98.15.11	Sz.								14	19-19,5	6	
E85	98.14.28	S.; B-sZ. m.								12	19,5-21	8	
E86	98.15.74	S.; Z. m.								14	20,5-22	7,5	
E87	98.14.32	vil. R.							30~	12-14	18	7,5	
E88	98.15.27	B-sV.							33≤	14-15	20<	7,5~	
E89	98.15.17	B.								16,5	22	7	
E90	98.15.35	B., sov.							43,5<	15,5			
E91	98.15.92	Sz-sFh.; S. m.							32~	15	25-25,5	8-8,5	
E92	98.14.34	vil.B., j.i.		34f	24≤	20-20,5f							

	Ltsz.	anyag és felszín	CsD	KD	KM	TD	TM	TH	NyH	NyD	NgD	SzD	FM
E93	98.14.5	V.				16a				14,5			
E94	98.14.6	V.							29,5~	14-14,5	18,5-19	9,5	
E95	98.14.4	V.	24≤			16a	26						
E96	98.14.52	élénkV., sov.								16-16,5	23-23,5	8	
E97	98.15.56	B-sV.	27			16k	34	53	26	14,5-15	21-23,5	9-9,5	40
E98	98.15.57	B-sV.	27			16k			26	14-15	20-23	9	
E99	98.15.133	B-sV.								14-15	21-23	9	
E100	98.15.58	B-sV.				16k	34	45,5	21	13-14,5	20,5-22	8,5	42,5
E101	98.15.33	S.; B. m.	27,5			15,5a.							
E102	98.17.2	S.							18	16-18,5	22-23	9	
E103	98.17.3	S.	25,5			17k	33	49,5		16-18,5	23,5	9,5	
E104	98.15.46	Fh.	28	23,5		17				17			
E105	98.15.87	B.; Z. m.				15~			22	16-18	22,5-24	9	
E106	98.15.68	B-sV.	23,5	20k		15,5	32	47	21	15,5		8≤	38
E107	98.15.69	B.	25,5≤			16	37	45	16,5	13,5-15	17,5-18,5	7,5	44
E108	98.15.70	B.	27			16				14			
E109	98.15.72	V.; sötétB. m.							28,5	18,5-20	27,5-30	9	
E110	98.15.36	S-sFh., sov.	26,5			14,5	55,5		25,5	15-16,5	23	9	
E111	98.15.93	R., sov.							32~	15	25-25,5	8-8,5	
E112	98.15.44	hv. B.							22,5	15,5	21,5-22	9	
E113	98.15.41	Fh.							28	16-18	22,5-24	9	
E114	98.15.38	B-sFh., B. af.							21~	15	22,5	8,5	
E115	98.14.48	fakóV., sov.							24	17	22,5	8,5	
E116	98.15.9	B-sV., b. Sz.				16a			23,5	14,5-15,5	23	9,5-10	
E117	98.15.10	B-sV., b. Sz.								15-15,5	23	9,5	
E118	98.15.134	Cs.ű							23,5	13,5-15,5	20,5-23	9	
E119	98.15.49	S-sFh.	23			13,5k					19,5	8	
E120	98.15.77	B.; Z. m.	25			17			23	15,5	23-23,5	8,5	
E121	98.15.207	B; B-sFk. festés	26,5			16,5k	53,5		16	15,5	25	8-8,5	
E122	98.14.49	B-sV.	27	21,5		13	33	50	20	14-15,5	23-23,5	8	
E123	98.15.67	Cs.							26,5	15-16	23-24	10,5-11	
E124	98.15.31	S-sFh.								14	29-	9	
E125	98.15.14	vil.B., Sz. ft.							20	14	21	9	
E126	98.17.1	Cs.	21			15,5a	46		22	14-14,5	19,5-20,5	8,5	
E127	98.15.53	V.								18-	23-25	9,5	
E128	98.15.54	V.						34,5<		20,5	27,5	9,5-10	
E129	98.15.39	S-sFh., b. Sz.							25	17		10≤	
E130	98.15.45	Fh.									22-25,5	8,5-9	
E131	98.15.78	hv.R.; Z. m.							26,5	14-16,5	24	8	
E132	98.15.82	hv.Cs; olajZ m.								15	22	8	
E133	98.15.47	Fh.							30	16-16,5	21,5	9,5	

Jegyzetek

- 1 Az itt felállított terminológia részben idegennyelvű szakkifejezésekre épül, úgymint a csésze (fej értelemben: STANČEVA–MEDAROVA 1968, 7, majd fej ill. csésze s.s. értelemben egyaránt: ROBINSON 1985, 154), a gallér (tágabb értelemben: ROBINSON 1983), a tőke (ROBINSON 1983, 269) és a kémény. Már ismert hazai kifejezés a nyakgyűrű (TOMKA 2000, 29). Megjegyzendő, hogy az előgyűrűt itt mást jelöl, mint amire egy ízben már alkalmazták (TOMKA 2005).
- 2 A pipák E1-től E133-ig futó jelölést kaptak könnyebb hivatkozás és áttekinthetőség céljából (E: Esztergom).
- 3 A nevezett pipa a 15. képtáblán a hibás számkiosztás miatt 7-es sorszám alatt szerepel.
- 4 Ezzel a leltári számmal (98.15.207) tévedésből egy másik példányt is jelöltek (E121).
- 5 A Veliko Trnovóból közölt anyagban nem található e típus, az erre vonatkozó megállapítás (STANČEVA 1988, 139) téves.
- 6 E szám Palánk esetében az ott közölt 105 példányból a 11 nem palánki és 32 tömegáru levonásával adódik, Egernél az ún. török típusú pipák I. csoportja (18) és a vegyes típusú pipák (15) összege.
- 7 E pipákat első ízben még az esztergomi Balassa Múzeumban, letéti anyagként volt alkalmam tanulmányozni Lázár Sarolta segítőkészsége révén. Az anyag kutatásának engedélyezésével Horváth Béla, az Esztergomi Vármúzeum igazgatója, a szíves kalauzólással Tolnai Gergely tette lehetővé a kutatást. Több pontossításra Tomka Gábor lektori megjegyzése indított. Mindenért köszönet Gyurkó Bernadettnek.

IRODALOM

- BEKIĆ 1999 L. BEKIĆ, *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. – Introduction into the question of clay pipes on the territory of Croatia.* VAMZ XXXII–XXXIII (1999–2000) 249–279.
- BIKIĆ 2003 V. BIKIĆ, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek.). Belgrade ceramics in the 16th–17th Century.* Beograd 2003.
- DORU 2002 M. DORU, *Pipele.* In: Rusu, A. (subr.) *Cetatea Oradea.* Vol. 1. Zona Palatului Episcopal. Oradea 2002. 131–133, 186–187.
- DRENKO 1976 Z. DRENKO, *Arheologický výskum Levického hradu.* ZbSNM 16 (1976) 113–128.
- DUCO–SCHMAEDECKE 1988 B. DUCO–M. SCHMAEDECKE; *Tonpfeifenfunde aus der Grabung Kapuziner-gasse, in Breisach am Rhein.* FBBW 13 (1988) 777–795.
- EMÖDI 1998 EMÖDI, J., *Adalékok a váradi vár építéstörténetéhez.* In: Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából II.* Nagyvárad 1998, 9–79.
- FEHÉR 1959 FEHÉR, G., *A Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei.* JPMÉ 1959, 103–151.
- FETTINGER 2005 B. FETTINGER, *Tonpfeifen von der Ruine Alt-Scharnstein, Oberösterreich.* Knasterkopf 18 (2005) 117–128.
- GAÁL 2004 GAÁL, A., *Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében. – Irdene Pfeifen aus der Zeit der Türkenherrschaft in der Sammlung des Wosinsky Mór Museums.* WMMÉ 26 (2004) 259–293.
- HARALAMBIEVA 1986 A. HARALAMBIEVA, *Luli za čubuci ot gradskija muzej v Provadija. – Köpfe für Tschibukpfeifen im städtischen Museum in Provadija.* INMVarna (22) 37 (1986) 141–147.
- HAYES 1980 J. W. HAYES, *Turkish clay pipes: A provisional typology.* In: Davey, P. J. (ed.), *The Archaeology of the Clay Pipe IV,* BAR (1980) 3–10.
- ILČEVA 1975 ILČEVA, *Glineni luli ot Veliko Trnovo. – Tönerne Tabakspfeifen aus Weliko Tirnowo.* Godisnik na muzeite ot Severna Bŭlgaria I. (1975) 179–199.
- IONAȘCU–ZIRRA 1959 I. IONAȘCU–VL. ZIRRA, *Mănăstirea Radu Vodă și biserica Bucur.* In: *Bucureștii di odinioară in lumina săpăturilor arheologice,* Bukarest, 1959, 49–78.
- KALMÁR 1959 KALMÁR, J., *A füleki vár XV–XVII. századi emlékei. – Die Denkmäler der Burg Filokovo aus den XV–XVII Jahrh.* RégFüz Ser. II. Nr. 4. (1959).
- KOVÁCS 1963 KOVÁCS, B., *A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. – Tonpfeifen in Dobó István Burgmuseum.* EMÉ 1 (1963) 235–262.

- KOVÁCS 1998 KOVÁCS, GY., *A barcsi török palánkvár kerámialeletei. – The Ceramic Finds from the Turkish Palisade Fort at Barcs.* ComArchHung 1998, 155–180.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS, GY., *Cseréppipák a 17-18. századból. – Pipe Collection from the 17th–18th Centuries.* BudRég 38 (2004) 121–131.
- LEVÁRDY 1994 LEVÁRDY, F., *Pipázó eleink.* Budapest-Pécs-Velburg, 1994.
- MEYZA 2004 K. MEYZA, *Die Herstellung von Tonpfeifen in einer Warschauer Töpferwerkstatt vom Ende des 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* Knasterkopf 17 (2004) 55–59.
- MEYZA 2005 K. MEYZA, *Tonpfeifenimport aus West- und Osteuropa aus der Zeit vor 1720 in Warschau.* Knasterkopf 18 (2005) 31–34.
- NAGY 1961 S. NAGY, *Tvrđava Bacs – Rezultati arheoloskih istraživanja 1958 i 1959 godine.* RVM X (1961) 89–115.
- NOLL 2004 G. NOLL, *Erfurter Tonpfeifenfunde.* Knasterkopf 17 (2004) 74–78.
- ROBINSON 1983 R. W. ROBINSON, *Tobacco pipes of Kerameikos.* AM 98 (1983) 265–285.
- ROBINSON 1985 R. W. ROBINSON, *Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora.* Hesperia 54/2 (1985) 149–203.
- SIMON 2000 SIMON, Z., *A füzéri vár a 16-17. században.* Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei I. Miskolc 2000.
- SIMPSON 2000 ST. J. SIMPSON, *The Clay Pipes.* In: Harper, R. P., Pringle, D. (ed.), *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem.* British Academy Monographs in Archaeology 10. London 2000, 147–171.
- STANČEVA–MEDAROVA 1968 M. STANČEVA–ST. MEDAROVA, *Proizvodstvo na glineni luli u nas. – Nouvelles études concernant les pipes en argile de Sofia.* MPKS 4 (1968) 4–13.
- STANČEVA 1972 M. STANČEVA, *Kolekcijata ot luli vŭ Varnenskija Muzej. – La collection de pipes du musée de Varna.* INMVarna (VIII) XXIII (1972) 81–99.
- STANČEVA–NIKOLOVA 1988 M. STANČEVA–T. NIKOLOVA, *Novi proučvanija vŭrhu glinenite luli ot Serdika.* Serdika, III (1988) 133–142.
- SZÓKE 1974 SZÓKE, B., *Leletmentő ásatás az ún. Teleki laktanya udvarán.* Arrabona 16 (1974) 75–99.
- TOMKA 2000 TOMKA, G., *Régészeti feltárásokból származó XVII-XVIII. századi cseréppipák.* In: Haider E.–Orgona A.–Ridovics A. (szerk.), *A magyar pipa története.* Budapest-Keszthely 2000, 25–33.
- TOMKA 2002 TOMKA, G., *Findzsák, pipák, szürke korsók (Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai).* In: Gerelyes I.–Kovács Gy (szerk.), *A hódoltság régészeti kutatása.* OpHung 3 (2002) 299–309.
- TOMKA 2005 TOMKA G., *Cserép pipafejek az ónodi vár ásatásaiból (1985–1991).* HOMÉ 44 (2005) 607–626.
- VOLKOV–NOVIKOVA 1996 I. V. VOLKOV–G. I. NOVIKOVA, *Krasnoglinjanije „tureckije” trubki v sobranii Muzeja istoria Goroda Moskvi.* Arheologičeskie pamjatniki Moskvi i Podmoskovja. Moszkva 1996, 134–152.
- WALKIEWICZ 1995 B. WALKIEWICZ, *Fajki z badań archeologicznych Bramy Wielkiej w Poznaniu. – Tonpfeifen aus dem 18. Jh. von den archäologischen Untersuchungen des Großtores in Poznań.* Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 3 (1995) 245–251.
- WITKOWSKA 1989 T. WITKOWSKA, *Manufaktura glinianych fajek z Rościna, gm. Myślubórz.* Materiały Zachodniopomorskie, 35/36 (1989/1990) 283–301.
- WITKOWSKA 1998 T. WITKOWSKA, *Fajki z badań archeologicznych na placu Dominikańskim we Wrocławiu. – Pfeifen aus der archäologischen Untersuchungen auf dem Dominikański/Dominikanerplatz in Breslau.* SilAnt 1998 (39) 283–336.
- ZÁVODI 2003 ZÁVODI, SZ., *A lenti vár kerámiaanyaga. – Das Keramikmaterial aus der Burg von Lenti.* ComArchHung 2003, 171–201.
- ZUROWSKI 1951 T. ZUROWSKI, *Fajki gliniane.* Ochrona Zabytków 4 (1951) 39–57.

CLAY PIPES FROM ESZTERGOM CASTLE

I.

Extract

The assemblage of 92 Ottoman-age pipes from the castle of Esztergom (142 bulk products are to be described later) has a great weight in the stock of pipes found in Hungary and even in the material discovered in the whole area of the Ottoman Empire. (The only complete published trove so far is that of Palánk containing 62 Ottoman-age pieces without the mass produces pipes; it is followed by a selection of 33 pieces from the Eger stock.) The trove of 41 finds (without bulk commodities) dated to the 18th century is even more significant, since only a few sporadically published pieces have so far been known.

Some of the first relics of pipe-smoking begun in the early 17th century must have been the individually made thick tubular pipes bent in L-shape, probably made by potters not specializing in making pipes. It is questionable whether any later pipe form was derived from them. It seems today – since the early rudimentary specimens are inferior – that a mature foreign set of forms penetrated into the area. The more advanced forms include globular and oval bowls (the potential prototypes of a great variety of later shapes), the keel, the round wreath, and the stepped ring. Pipe-makers in Hungary did not simply borrow these elements but also creatively reshaped and re-created them.

On the basis of the rich Esztergom assemblage and the incompletely published Hungarian material it can be contended that the Turkish pipe culture with its great richness of forms produced nationally widespread types and initiated fashions by the 1650s, the relics of which make up a considerable portion of the specimens from the second half of the 17th century. They are clearly differentiated from local shapes but exerted palpable influence up them. Several forms of keelless pipes appeared around that time adorned with cogwheels at most, lacking wreaths and steppend rings. They often imply – directly or indirectly – the influence of Dutch pipes. Parallel with them, pipes with plastic decoration (from models) also appeared and the rate of glazed pipes increased (24% of the Turkish trove without the mass products). For glazed pipes plastic ornamentation was favoured since the

glaze enhanced its effect, while in unglazed ones made of refined clays finely wrought stamp imprints were the predominant decoration. Disc-shaped bowls and tulip-shaped heads are datable to the end of the Ottoman period.

Compared to the more conservative head shapes, the shape of necks quickly and easily changed. This fact also confirmed by the analyzed material, had and has a decisive weight in questions of correlation and descent.

In the Ottoman period there was intensive trade with Bulgarian areas, as evidenced by the large number of finds with thin necks and painting in both areas (the publication of further Balkanian and Turkish materials would probably reveal other connections, too). By contrast, the area of occupied Hungary appear to have been unified in terms of pipe type in the Ottoman era from Southern Hungary through Nagyvárad to Esztergom in the north and even to many border fortresses of the Hungarian Kingdom.

The first latin-letterst workshop stamps appeared in Hungary around the turn of the 17th and 18th centuries on products displaying strong Ottoman influence.

In the set of 18th century pieces presented here, a mellow overall design and surface finish is predominant (smoothed wreaths, gentle ribs), and the tulip-shaped specimens appearing in the Turkish period reached their apex. The rate of glazing decreased (19%), and the glaze often had poor new colours. Several pieces suggest Polish contacts mostly in the early 18th century, and although they are partly unique pieces, they suggest a new tendency, the emergence of a new cultural community.

It is illuminating that from the Ottoman age no two pipes of an identical model were found (disregarding mass products), whereas among half as many finds from the 18th century 5 cases (11 specimens) – a quarter of the entire material – are known or hypothesized as such. This fact must be attributed, among other things, to the growing role of local production (at the expense of trade).